

ȘTEFAN ORĂȘANU

BIBLIOGRAFIA

CESTIUNEI ORIENTULUI

EXTRAS DIN REVISTA „ECONOMIA NAȚIONALĂ” N^o. 7, 8 și 9 ANUL 1899



BUCURESCI

TIPOGRAFIA LUCRĂTORILOR ASOCIAȚI, MARINESCU & ȘERBAN

Strada Sfinți No. 6 (Vis-à-vis de spitalul Colțea)

1899

Inu.A.31.941

ȘTEFAN ORĂȘANU

60041

BIBLIOGRAFIA

CEȘTIUNEI ORIENTULUI

58598

253900

EXTRAS DIN REVISTA „ECONOMIA NAȚIONALĂ” N^o. 7, 8 ȘI 9 ANUL 1899

Donațiunea
ION BOGDAN

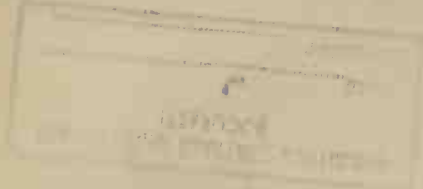


BUCUREȘTI

Tipografia Lucrătorilor Asociați Marinescu & Șerban
Str. Sfinți, 6 (vis-à-vis de Spitalul Colțea)

1899

4/1957
CONTROL 193:



60041 VARIA
J8598

RC 241/02

B.C.U. Bucuresti



C58598

BIBLIOGRAFIA CESTIUNEI ORIENTULUI

Cestiunea Orientului, ce frământă de atita vreme diplomația europeană, constituie în acelaș timp, prin originea și întinderea ei, una din problemele cele mai obscure ale istoriei. Numărul mare al celor pe cari această cestiune îi interesează, din puncte de vedere diferite, explică favoarea cu care sînt primite lucrările ce apar cu intențiunea de a contribui la limpezirea ei, în total sau în parte, din punctul de vedere politic, al dreptului internațional, istoric, economico-financiar, etc.

Dar mulțimea publicațiunilor, pe de o parte avînd acest scop, — nu e publicist care să nu 'și fi spus cuvîntul asupra cestiunei orientale; — de alta puțina însemnătate a unei marî părți din ele, efemere și inutile pamflete de ocazie, impuneau din capul locului alcătuirea unui repertoriu metodic, unei „Bibliografii a cestiunei Orientului“, care să înlesnească studiarea cestiunei, făcînd posibilă călăuzirea în dedalul de broșuri și volume, ce s'aũ scris și tipărit cu profusiune în toate limbile și în toate țările Europei.

Notița d-lui Bengescu,¹ autor atit de avantajios cunoscut

¹ Georges Bengesco, *Essai d'une notice bibliographique sur la question d'Orient*. Orient européen, 1821—1897. Bruxelles et Paris, 1897, în 8^o p. XIII-327.

prin publicațiunile sale bibliografice anterioare, caută să împlinească lipsa din ce în ce mai simțită a unui asemenea repertoriu, iar prezenta noastră analiză are de scop a arăta întru cât ea își atinge scopul, împlinind lipsa ce semnalarăm.

Această „Notiță“ era destinată, mai întâi, să completeze bibliografia cărților scrise în limba franceză despre Romîni, întocmind unul din capitolele volumului al doilea al „Bibliografiei franco-romîne“. ¹ Cum însă, singură, ea a luat proporțiunile unui volum de peste 300 pagini, autorul a scos-o din cadrul ce îi hotărîse, pentru a o publica deosebit, ca pe o lucrare cu totul independentă. Acest sacrificiu tipografic însă nu compensează îndestul neajunsul pentru „Notița bibliografică asupra cestiunei Orientului“ de a fi concepută și chiar executată după același plan ca și „Bibliografia franco-romîna“, de care ea diferă, atît prin natura sa cît și prin scopul pentru care era făcută.

O bibliografie franco-romîna e un repertoriu de cărțile scrise în limba francesă de Romîni sau privitoare la națiunea romîna, și, cînd lucrarea cu acest titlu a d-lui Bengescu va fi completă, ² ea va îndeplini de minune acest scop.

Din potrivă, o bibliografie a cestiunei Orientului trebuie să cuprindă titlurile cărților ce se ocupă cu această cestiune, în orî-ce limbă ar fi ele scrise. În notița d-lui Bengescu nu sînt menționate de cît publicațiunile în limba franceză, și vom vedea că nici acestea toate. Ea deci nu e o „bibliografie a cestiunei Orientului“, ci o „bibliografie franco-orientală“, mai corect o „bibliografie a resunetului pe care cestiunea Orientului l-a avut în Franța și Belgia“. Cauza, am spus, este că, în in-

¹ G. Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine du XIX-e siècle*, Bruxelles 1895, t. I, p. XL : „Quant aux innombrables brochures sur la question d'Orient, lesquelles renferment presque toutes, surtout pour la période qui s'étend entre 1840 et 1880, des parties concernant la Roumanie, elles feront l'objet d'un chapitre spécial de notre second volume.“

² Asupra primului volum din „Bibliographie franco-roumaine“, v. Șt. Orășanu, *Convorbiri Literare*, t. XXIX (1895), p. 835—845. — Aci însă ca și acolo adăogăm că o bibliografie franco-romîna, cu adevărat completă, va trebui să cuprindă și cărțile romînești traduse din franțuzește sau privitoare la Francezii.

tențiunea autorului, această „notiță„ a fost socotită mult timp ca un capitol din lucrarea mai întinsă: „Bibliografia franco-română.

Modificînd planul publicațiunei sale, d. Bengescu a crezut însă necesar să reproducă, și în bibliografia cestiunei Orientului, titlurile cărților privitoare la Principatele Romîne, deși ele fuseseră înregistrate în lucrarea sa anterioară, într'un mod mai complet chiar, cu indicarea paginaiiei, a imprimeriei, și *cola* Bibliotecei Naționale din Paris. Numărul cărților citate în notiță s'a urcat prin aceasta este adevărat la 2141, afară de cele din „*corrections et additions*“. Acest motiv însă nu pare destul de puternic, ca să îndreptățească înșirarea pentru a doua oară a titlurilor aceluiași cărți, mai ales că „Bibliografia franco-română“, eșită cu doi ani mai înainte, nu era inaccesibilă celor pe cari cestiunea Orientului i-ar fi interesat în toate fazele ei. O simplă trimetere, pentru scrierile ce priveau pe Romîni, la lucrarea anterioară, — cum se și face în publicațiunii de asemenea natură, — ar fi fost îndestulător, procurînd autorului și o însemnată economie de spațiu.

Pentru a da o idee completă despre valoarea lucrării d-lui Bengescu, vom cerceta mai întîi planul ei, limitele cronologice și geografice ale cestiunei Orientului, după această lucrare, și, în partea a doua, felul cum este ea executată în limitele alese de autor.

I

Este știut că, din punctul de vedere cronologic, ca și din cel al geografiei, limitele cestiunei Orientului nu sînt ușor de precizat; că sub acest nume adesea se înțeleg nu numai cestiunile privitoare la *Orientul european*, mai corect *Orientul otoman*, dar chiar cele relative la neînțelegerile puterilor europene în Asia centrală, în extremul Orient ori în Africa. De altă parte, că originile cestiunei Orientului sînt căutate prin mișcările Barbarilor din Evul mediu, expedițiunile Cruciadelor, stabilirea Turcilor în Europa, luarea Galipolei (1357) sau a Constantinopolei (1453), începutul războaelor dintre Ruși și imperiul otoman, etc.

Concepută pe un plan atât de general cestiunea Orientului ar oferi pentru bibliograf un câmp prea întins, și d. Bengescu se grăbește a declara că intențiunea d-sale nu a fost de a da bibliografia complectă a cestiunii orientale de la originea ei pînă în prezent :

Nous nous sommes volontairement renfermé dans un cadre restreint et limité, en bornant nos recherches aux principaux faits qui ont eu pour théâtre *l'Orient européen depuis 1821*, date de la première insurrection grecque, jusqu'à nos jours, et nous attachant, d'une façon générale, à ne signaler pour cette période que les seuls ouvrages publiés en France et en Belgique. (pag. VIII sq.)

Din aceste cuvinte rezultă că lucrarea d-lui Bengescu cuprinde: a) Numai scrierile privitoare la Orientul european; b) Din acestea numai pe cele privitoare la evenimentele petrecute după 1821; c) Din acestea iarăși numai pe cele publicate în Franța și Belgia.

Asupra acestor trei puncte ne vom opri și noi, pentru a vedea întru cît alegerea lor este justificată prin natura lucrării de care ne ocupăm : bibliografia unei cestiuni istorice, și a scopului ce lucrarea trebuia să aibă : de a înlesni studiarea acelei cestiuni. Acestea lămurite, vom putea trece la cercetarea modului cum autorul a înțeles să-și execute lucrarea, după planul ce singur și-a ales, și întru cît plan și metodă corespund cerințelor bibliografiei științifice.

Văzurăm chiar din prefață cum lucrarea d-lui Bengescu cuprinde mai puțin de cît promite titlul ei, menționînd numai cărțile, privitoare la evenimentele dintre 1821—1897, imprimate în Franța și Belgia. Dacă însă coprinsul „Notiței“ nu corespunde titlului, el corespunde și mai puțin explicării din prefață, de oare-ce în această „Notiță“ sînt menționate nu numai scrierile despre „principalele fapte care au avut de teatru Orientul european după 1821“, cum spune prefața, ci și altele, al căror subiect îl formează evenimente anterioare cu secole acestei epoci. Astfel e publicațiunea despre : „Cestiunea Orientului în secolul al VII-lea“, citată de d. Bengescu

la No. 1171,¹ aceea despre „Cestiunea Orientului în secolul al XV-lea“, citată la No. 1937, în secolul al XVII-lea (No. 1107), al XVIII-lea (No. 1601—1878, 1814), etc.²

Tot astfel ar mai fi putut fi menționate și alte publicațiuni aflându-se în aceași categorie, cum sînt :

Négociations de la France dans le Levant, ou correspondance, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte, etc. et dans les états de Tunis, d'Alger et de Maroc; publiés pour la première fois par **E. Charrière**. Paris, Imprimerie nationale, 4 vol. în 4^o, 1848—1860, p. CXXXVI-664, XL-824, LXIV-952, 787. (Collection de Documents inédits sur l'histoire de France publiés par les soins du Ministre de l'Instruction publique. Première série. Histoire politique).³

La Diplomatie française vers le milieu du XVI-e siècle, d'après la correspondance de Guillaume Pellicier, évêque de Montpellier, ambassadeur de François I-er à Venise (1537—1542), par **Jean Zeller**, professeur suppléant à la Faculté des lettres de Nancy. Paris, Hachette et C-ie, 1881, în 8^o p. XVI-413. (Capit. V—VIII: L'Orient révélé par la diplomatie. Paix de Venise avec les Turcs; Guerre de la succession de Hongrie; Meurtre de Rincon et de Fregoso).

¹ Ad. d'Avril, *Héraclius ou la question d'Orient au VII-e siècle*, Paris 1862. — Cf. *L'Empereur Héraclius et l'empire byzantin au VII-e siècle*: par **L. Drapeyron**, docteur ès lettres, ancien élève de l'Ecole Normale, professeur agrégé d'histoire au lycée Napoléon. Paris, Ernest Thorin, libraire-éditeur, (Typ. A. Parent), 1869, în 8^o p. 416.

² **L. Thuasne**, *Djem-Sultan, fils de Mohammed II, frère de Bayezid II. (1459—1495)*, d'après les documents originaux en grande partie inédits. Etudes sur la question d'Orient à la fin du XV-e siècle, Paris 1892; **P. Douhaire**, *La question d'Orient au XVII-e siècle*, Paris 1860; **R. Tomassay**, *La question d'Orient sous Louis XIV*, Paris 1841; **A. Sorel**, *La Question d'Orient au XVIII-e siècle. Les Origines de la triple alliance*; etc.

³ Documentele privitoare la Romîni din această scriere, au fost reproduce de **d. Tocilescu** în :

„*Documente privitoare la Istoria Romînilor*; urmare la colecțiunea lui **Eudoxiu de Hurmuzaki**. Suplement I, volumul I, 1518—1780, cu portretul lui **Ioan Nicolae Alexandru Mavrocordat Voevod**. Documente culese din diferite publicațiuni și din Biblioteca Națională din Paris de **Gr. G. Tocilescu**; din Archivele Ministerului Afacerilor Străine din Paris de **A. I. Odobescu**. Publicate sub auspiciile Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice și ale Academiei Române. Bucuresci, 1886, în 4^o p. LXXI-1003, no. I—LXI et pass.— Cf. **Hasdeu**, *Archiva istorică a României*. t. I, 1, p. 145 sqq., no. 212—230, 249—252, 256; *Foaia societății Românisimului*, Bucuresci 1870, p. 332 sqq.

Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople, par le **Marquis de Bonnac**, publié avec un Précis de ses négociations à la Porte Ottomane, par M. **Charles Schefer**, membre de l'Institut. Paris Ernest Leroux, 1894, în 8, p. LXXVIII-287, portret și 2 table.—*Société d'hist. diplomatique*. No. 3. ¹

Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac, 1605 à 1610. Correspondance diplomatique et documents inédits, publiés et annotés par le **Comte Théodore de Gontaut Biron**. Paris, H. Champion et A. Picard, 1889, în 8^o, p. XIV-451. ²

Une Ambassade française en Orient sous Louis XV. La Mission du marquis de Villeneuve, 1728—1741; par **Albert Vandal**. Deuxième édition, Paris, librairie Plon 1887, în 8^o, p. XV-461. ³

Louis Bonneville de Marsangy.—*Le Chevalier de Vergennes. Son ambassade à Constantinople*. Paris, librairie Plon, 1894, 2 vol. în 8^o, p. VIII-397, 402.

Choiseul-Gouffier. *La France en Orient sous Louis XVI*, par **Léonce Pingaud**, professeur d'histoire moderne à la Faculté des lettres de Besançon. Paris, Alphonse Picard, 1887, în 8^o, p. IX-297.

Histoire du commerce entre le Levant et l'Europe depuis les Croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amérique; par **G. Depping**, membre de la Société royale des antiquaires de France, de la Société philotechnique, de la Société royale des antiquaires du Nord à Copenhague, associé étranger de l'Académie royale de Munich et correspondant de la Société royale de Nancy. Ouvrage qui a été couronné en 1828 par l'Académie royale des inscriptions et belles-lettres. Paris, imprimé par l'autorisation du roi à l'Imprimerie nationale, 1830, 2 vol. în 8^o, p. VIII-344, 376.

Etudes sur le commerce au moyen âge. Histoire du commerce de la mer Noire et des colonies génoises de la Crimée; par **F. Élie de La Primaudaie**. Paris, Comon et C-ic, 1848, în 8^o, p. XIII-404.

Histoire du commerce français dans le Levant au XVII^e siècle; par **Paul Masson**, docteur ès lettres. Paris, Hachette, 1896, în 8^o, p. XXXIII-533-XXIX și o hartă.

La France en Orient au XIV^e siècle. Expéditions du maréchal Boucicaud; par **J. Delaville Le Roulx**, archiviste paléographe, ancien membre

¹ Cf. Bengescu, *Essai d'une Notice*, etc. no. 1562.

² Dopeșile și rapoartele acestui ambasador (Salaygnac), privitoare la țările române, au fost reproduse după manuscrisele păstrate la Biblioteca Națională din Paris (fonds français no. 16.146), în Hurmuzaki-Tocilescu, *Documente*, I no. CLXXXIII—CCII.

³ Din „Notița“ d-lui Bengescu această carte lipsește. În schimb este citată (No. 2078) alta a aceluiași autor, privitoare la Rusia: „*Louis XV et Elisabeth de Russie; étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième siècle*“, Paris 1896“.

de l'Ecole française de Rome, docteur ès-lettres. Paris, Thorin, 1885—1886, 2 vol. în 8^o, p. [IV]-518, 333.—[Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. XLIV—XLV].

Histoire de Scanderbeg ou Turks et Chrétiens au XV-e siècle; par M. **Camille Paganel**, ancien conseiller d'état, Paris, Didier, 1855, în 8^o și 12^o, p. LXXXIV-464. ¹

Judecînd-o deci după coprins, „Notița“ d-lui Bengescu e o „Bibliografie a cărților privitoare la Orientul european, tipărite în Franța și Belgia între anii 1821—1897“. *Tipările* între 1821—1897, nu *privitoare la evenimentele* din acești ani.

Acestea pentru o serie de publicațiuni, despre a căror prezență în bibliografia d-lui Bengescu cititorul nu era prevenit nici prin titlul, nici prin prefața bibliografiei. În cursul analizei noastre vom mai întilni în această bibliografie și alte scrieri în aceeași condițiune.

Cestiunea Orientului am văzut că se mărginește, în „Notița“ d-lui Bengescu, în limitele Orientului european, din punctul de vedere geografic, și, începînd cu anul 1821, din acela

¹ Traducere germană:

Geschichte Scanderbeg's oder Türken und Christen in 15 Jahrhundert, von **Camille Paganel**, vormal Staatsrath. Rechtmässige, mit Zustimmung des Verfassers verandstaltete Uebersetzung, Tübingen, Laupp, 1856, în 8^o p. VI-410.

O bibliografie excelentă a scrierilor privitoare la Scanderbeg, apărute pînă la 1880, s'a publicat sub titlu:

Petite collection bibliographique. *Scanderbeg (Georges Castriota)*. Essai de bibliographie raisonnée. Ouvrages sur Scanderbeg écrits en langues française, anglaise, allemande, latine, italienne, espagnole, portugaise, suédoise et grecque; et publiés depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à nos jours. Par **Georges T. Pétrovitch**, architecte, ancien élève de l'Ecole Polytechnique de Zurich et de Munich. Paris, Ernest Leroux éditeur (Vienne, typ. Adolphe Holzhausen), 1881, în 8^o p. XXIX-187.

În urma acesteia ați mai apărut:

Scanderbeg. Historische Studie von **Julius Pisko**, k. u. k. Vice-Consul und Leiter de k. u. k. Oest.-Ung. General-Consulates in Janina, Wien, k. u. k. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick, 1894, în 8^o p. 162. — Cf. N. Jorga, *Revue critique*, 20 janvier 1896, p. 40; L. Miletić, *Вългарски Прѣгледъ*, Мај 1895, p. 146.

Fel. Cuniberti. — *L'Albania e il principe Scanderbeg*. Torino, Roux Frassati et C-ie, 1898, în 8^o p. 126.

al cronologiei. Rămîne acum să vedem dacă aceste limite corespund limitelor firești ale cestiunei orientale, sau dacă ele pot constitui niște puncte de plecare pentru înțelegerea și studiarea ei.

Cestiunea Orientului prezintă, în cursul ei, mai multe faze, deosebite unele de altele, avînd însă caractere comune de asemănare, după care ele se arată privirei istoricului nu ca evenimente izolate, ci ca niște verigi al unei singure cestiuni istorice. Pentru cunoașterea acelor faze și determinarea evenimentelor ce trebuie socotite ca făcînd parte din cestiunea orientală, se poate lua, chiar de la început, ca criteriu modul cum au fost ele privite în Europa, impresiunea ce au produs asupra opiniei publice europene.

Privite din acest punct de vedere, diferitele faze ale cestiunei Orientului prezintă toate un punct comun: interesul general ce ele au provocat în Europa și, cea ce constituie caracterul principal al acestei cestiuni în toate manifestările ei, felul particular și contrariu dreptului ginților cum s'a manifestat acel interes, prin intervenția marilor puteri creștine în afacerile de ordin interior ale imperiului otoman.

Intervenția puterilor, diplomatică sau armată, colectivă sau izolată, ce formează caracteristica cestiunei orientale, de cînd aceasta devine o cestiune politică de un interes european, prin cauzele care i'au dat naștere, ajută la aflarea celor-l'alte două caractere proprii ale acestei cestiuni: *a)* relațiunile dintre raiiele creștine cu Poarta, și *b)* raporturile dintre aceasta și marile puteri europene.

În resumat patru sînt caracterele deosebitoare pentru evenimentele ce întocmesc cestiunea Orientului:

a) Interesul general și profund ce aceste evenimente deșteaptă în lumea creștină, interes de natură variată: pur umanitar ca la 1860 și 1896, cînd cu măcelurile din Siria și Armenia, comercial ori economic, politic sau strategic;

b) Consecința acestui interes: intervenția marilor puteri europene, provocată de:

c) Relațiunile dintre populațiunea creștină și administrațiunea

turcă, cauză fâțișă, mai adesea un pretext, pentru a masca cauza reală, deși nemărturisită :

d) Raporturile dintre Poartă și puterile europene, de care sînt legate atîtea interese politice și economice.

Acestea stabilite, să vedem care din evenimentele petrecute în Orient prezintă vre-unul din caracterele de mai sus.

Statele barbarești din Nordul Africei și conflictele la care ele au dat naștere nu au fost socotite nici odată ca făcînd parte din cestiunea Orientului. Nici cucerirea Algeriei de Francezi, nici neînțelegerile dintre Franța și Italia, la care a dat naștere stabilirea protectoratului francez asupra Tunisului, nu au provocat în opinia publică acea emoțiune, nici în politica europeană acel mare interes, cum s'au produs cu ocaziunea evenimentelor petrecute în Orientul european, Asia-mică, sau în Siria. Și e de remarcat că importanța unora din aceste evenimente, cum au fost de exemplu masacrele din Siria și cele recente ale Armenilor, era cu totul secundară, din punctul de vedere politic sau economic, acela al intereselor ce marile puteri europene au în Orientul otoman. Cîte-va sute sau mii de Maroniți ori Armeni mai mult sau mai puțin, nu era de natură a schimba situațiunea imperiului otoman, nici de a aduce vre-o atingere relațiunilor dintre statele europene și Poartă, sau între ele. Se știe însă cît de adîncă și generală a fost emoțiunea provocată de aceste măceluri în opinia publică, și publicarea documentelor diplomatice (*Blue Book, Livre Jaune*) arată că nici cabinetele europene nu au rămas în afară de această mișcare.

Nimic din toate acestea cu ocaziunea evenimentelor din Africa nordică, dacă exceptăm Egiptul pe care, pozițiunea sa geografică la porțile Asiei și relațiunile de dependență mai strînse cu Poarta de cît ale deylor barbarești, îl pune într'o situațiune deosebită.

Străine cestiunei orientale, propriu zise, sînt și cestiunile privitoare la extremul Orient sau la rivalitățile dintre Ruși și Englezii în Asia-centrală, cestiuni care nu prezintă cu acelea din Orientul european și asiatic, de sub stăpînirea Turcilor, de cît

raporturi foarte depărtate. Văzurăm însă că numai aceste din urmă au fost considerate ca constituind cestiunea Orientului, și numai ele au dat naștere manifestărilor de indignare și îngrijare în presa și tribuna europeană, demonstrațiilor armate ale puterilor Europei. Neînțelegerile din Asia-centrală sînt cestiuni care privesc pe cabinetele rus și englez, după cum cele din Tunis priveau pe Italieni și Francezi. Ori cine știe însă că o neînțelegere ivită în Orientul otoman trebuie să fie rezolvită de întregul concert al marilor puteri europene.

Cu acestea am ajuns a determina mai de aproape cestiunea Orientului. Cum, prin această cestiune s'a înțeles cestiunile provocate numai de evenimentele din Orientul de sub stăpînirea Turcilor, fie că ele se petrec în Europa (Peninsula Balcanică), fie în Asia (Siria, Armenia, etc.), fie în Africa (Egiptul). Acestea fiind limitele geografice ale cestiunii Orientului, să vedem ce anume evenimente pot readuce în discuțiunea publică și în preocupățiunile oamenilor politici această neliniștitoare cestiune.

Din examinarea evenimentelor ce au întocmit diferitele faze ale cestiunii Orientului, am văzut că ele se pot grupa în două categorii: *a)* Provenite din relațiunile imperiului turcesc, ca stăpînitor al porților Orientului, cu celelalte state europene, și din conflictele de interes politic sau comercial al acestor state în Levant; *b)* Provenite din raporturile dintre Poartă, putere mahomedană, și raiiele creștine supuse.

La acestea s'au adăogat, în timpii din urmă, o a treia categorie: cea a evenimentelor produse de raporturile dintre fostele raiiele, ele între ele, cînd slăbirea Turciei le-au permis a se constitui în state mai mult sau mai puțin independente.

Faptul că soluțiunile date problemelor ridicate de aceste relațiuni erau parțiale, neîmpăcînd din dificultățile cestiunii, de cît pe cele mai grabnice, a avut de rezultat nerezolvirea cestiunii Orientului, iar felul cum s'au potolit ultimele evenimente din Grecia și Armenia nici nu îndreptățeste credința rezolvirii într'un viitor apropiat.

Rezolvirea definitivă a cestiunii orientale nu stă numai în greutatea problemei, cît în contrazicerea dintre soluțiunile la

care conduce examinarea atentă a condițiilor în cari această cestiune se prezintă.

De o parte, față cu nedestoinicia seculară a Turciei de a deveni un stat civilizat, în care raporturile supușilor săi, de orî-ce religione, să fie regulate echitabil, cu toate încercările făcute și cu toate amînările de termen zadarnice, ce și-au impus puterile europene ;—față de această nedestoinicie nu rămîne de cît o singură soluțiune : emanciparea popoarelor creștine de sub stăpînirea turcească, și constituirea lor în state independente.

Intr'adevăr, dacă numai în aceasta ar consta cestiunea Orientului, ea ar fi rezolvită de mult : O acțiune comună a puterilor, sau a uneia singură, cu consimțimîntul celor-l'alte, ar fi nimic pentru tot-d'auna imperiul turcesc ca stat. Dar dacă acesta este unul din aspectele cestiunei orientale, — și pentru o bună parte din presă unicul, — diplomația cunoaște un altul, care este destul de puternic pentru a'î impune tolerarea atîtor măceluri, ba chiar, la nevoie, cînd Turcia ar fi amenințată de vre-una din puteri, ca cele-l'alte să intervie în favoarea ei. Acest motiv, singurul adevărat, după cum am zis, provine din pozițiunea geografică a imperiului turcesc, la porțile Orientului, în drumul către bogățiile Asiei, către India și Extremul-Orient, unde 'și îndreaptă acum Europa planurile ei de cucerire economică. De aci rivalitățile dintre statele europene, de aci neîncrederea dintre ele, de aci imposibilitatea unei rezolviri a cestiunei Orientului, care să satisfacă interese atît de multe și atît de contrarii.

Cunoscînd limitele geografice ale cestiunei Orientului, cunoscînd și caracterele ce prezintă evenimentele considerate ca făcînd parte din această cestiune, ne va fi mai ușor de a stabili și marginele ei cronologice. Originele cestiunei orientale nu pot fi puse mai nainte de secolul al XVIII-lea, cînd, puterile Turcilor scăzînd mereu la repetatele izbiri ale statelor creștine învecinate, încep a se formula planurile de o împărțire a imperiului Otoman, mai întîi ; apoi, cînd neînțelegerile

și conflictul de interese dintre părțile compartagente, făcu să se vadă imposibilitatea unei asemenea împărțeli, — tendința de menținere cu orice preț a stăpînirii turcești în Europa. Aceste două sînt fazele pe cari le prezintă cestiunea Orientului în cursul secolilor XVIII și XIX, faze ce se deosebesc în destul, ca punct de plecare și ca mijloace, de acelea ale Cruciadelor sau invaziunilor barbare, pentru a putea fi studiate ca aspectele unei singure cestiuni istorice.

Strîns legată de istoria puterei otomane, istoria cestiunii Orientului își are existența ei proprie, și cum principala sa caracteristică am zis că e intervenția puterilor europene în afacerile interioare ale Turciei, cestiunea Orientului începe atunci cînd Turcia slăbită numai e dușmanul ereditar al creștinătății, în contra cărui se luptău popoarele creștine, dar cu care une-ori ele se și aliaū, ci cheia Orientului, pentru stăpînirea căreia puterile europene nu se pot învoi. Acest caracter îl ia situațiunea Turciei în Orient odată cu pacea de la Kuciuk-Kainagi (1774) pentru a lăsa pînă în prezent. Articolul VII din numitul tratat de pace dă Rusiei dreptul de amestec în afacerile interioare ale imperiului Turcesc, prin protecțiunea asupra tuturilor creștinilor din Turcia, de și aceștia rămîneau supuși Sultanului.¹ Tot prin acest tractat (Art. XVI, 10) suzeranitatea turcască asupra Principatelor Romîne este micșorată prin protectoratul ce Rusia obține asupra acestor provincii.

Această primă intervenție a unei puteri creștine în afacerile interioare ale Turciei, consacrată prin pacea din 1774, determină și începutul cestiunii Orientului, de cînd aceasta ia aspectul pe care îl păstrează pînă în prezent : regularea rapor-

¹ Acest tratat (10/21 Iulie 1774) a avut o triplă redacțiune, în limbele italiană, rusă și turcă, după care s'a făcut, de către Ruși ca și de către Turci, traduceri deosebite în limba franceză. Aceasta explică deosebiriile de redacțiune între textele franceze ale tratatului, mai cunoscute de cît originalele, și de care ne putem face idee alăturînd, în fața originalului italian, articolul VII al textului ambelor traduceri :

turilor dintre Poartă și raiielele creștine prin intervenția străină.¹

Intr'o eră nouă intră cestiunea Orientului cu războiul Crimeei (1854), când Franța, Anglia și Piemontul, puteri creștine, merg alături cu Turcii în potruva Rusiei, putere creștină. Acum numai

Art. VII. La fulgida Porta promette una ferma protezione alla Religione Christiana, e alle Chiese di quella; permette ancora a Ministri dell'Imperial Corte di Russia di fare in ogni occorrenza varie rappresentanze alla Porta a favore della sotto mentovata eretta Chiesa in Costantinopoli, accenata nell' Art. XIV, non meno che di quei che la servono e promette ricevere queste rimostranze con attenzione, come fatte da persona considerata d'una vicina e sinceramente amica Potenza.

G. de Martens, *Recueil de traités*, 2 édit. Göttingue 1817, t. II, p. 296.

Art. VII. La Sublime Porte promet de protéger constamment la religion chrétienne et ses églises; et aussi elle permet aux Ministres de la cour impériale de Russie de faire dans toutes les occasions des représentations, tant en faveur de la nouvelle église à Constantinople, dont il sera mention dans l'article XIV, que pour ceux qui la desservent, promettant de les prendre en considération, comme faites par une personne de confiance d'une puissance voisine et sincèrement amie.

Martens, l. c., p. 286 nota: „traduction française faite par autorité en Russie“; Martens et Cussy *Recueil manuel et pratique de traités, etc.* Leipzig 1846, t. I, p. 114; D. A. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renascerii României*, Bucuresci 1888, I, p. 129.

Art. VII. La Sublime Porte promet une protection constante à la religion chrétienne et aux églises de cette religion. Elle permet au Ministre de la Cour impériale de Russie de faire en toute occasion des représentations à la Porte tant en faveur de l'Eglise construite à Constantinople, et dont il sera fait mention dans l'art. 14, qu'en faveur de ceux qui la desservent, et elle promet de donner attention à ces observations comme venant d'une personne considérée, et appartenant à une Puissance voisine et sincèrement amie.

Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, Paris 1897, t. I, p. 323. Cf. Hurmuzaki-Odobescu, *Documente* t. I, p. 898 sq.

¹ Importanța tratatului de la Kuciuk-Kainargi în regularea cestiunii orientale nu scăpă diplomației contemporane. Ast-fel Thugut, internunțul Austriei la Constantinopol, observă într'un raport din 3 Septembrie 1774, că: „Durch ihre künstliche Einrichtung dieses ottomanische Reich von nun an in den Stand einer Art von russischer Provinz verfällt, aus welcher der Petersburger Hof für das künftige Volk, Geld etc., nach Belieben ziehen, und selbe vermöge der in seinen Händen jederzeit befindlichen Zwangsmittel, bloss nach seinem eigenen Dünkel, wenn auch vielleicht noch durch einige wenige Jahre im Nahmen des Grosshern, so lange regieren wird, bis man die förmliche Besitznehmung vorzunehmen für gut erachtet haben wird.“ (Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest 1832, t. VIII, p. 582). — La 1854 reclamațiunile Rusiei sînt întemeiate tot pe acest tratat. Cf. Ubcini, *La question d'Orient devant l'Europe*, Paris 1854, p. 95 sq.

este Turcul, dușmanul ereditar al creștinătății, în contra căruia armează Europa, ci o putere creștină, care voia să confişte pentru sine avantajele politice și comerciale ce le oferă stăpînirea Constantinopolului, „l'empire de monde“, cum îl socotea Napoleon.¹ Tratatul din Paris (1856), prin care se termină acest război, admițînd pe Turcia în concertul puterilor europene, garantîndu-î integritatea teritoriului (art. VII) și înlocuind protectoratul Rusiei peste Principatele Romîne, cu garanția colectivă a puterilor²; — face din războiul Crimeei o dată cu adevărat hotărîtoare în istoria cestiunei orientale și care poate fi luată ca punct de plecare în adunarea sistematică a materialului bibliografic, pregătitor pentru un studiu asupra acestei cestiuni.

Starea de lucruri stabilită în Orient prin tratatul din Paris, durează pînă la ultimul război ruso-turc și tractatul din Berlin (13 Iulie 1878), care proclamă independența Romîniei, Serbiei și Muntenegrului, țări ce încep a trăi de aci înainte o viață politică proprie, lăsînd Turciei o iluzorie suzeranitate asupra Bulgariei. Imperiul otoman de acum este din nou și definitiv coborît în rîndul puterilor care nu comptează și a cărei existență abia e tolerată în niște frontiere din ce în ce mai înguste, din cauza neînțelegerilor la care ar da naștere desființarea lui. Pe lîngă aceasta, cestiunea Orientului se mai complică de aci înainte și prin neînțelegerile dintre fostele raie, acum constituite în state independente și cari caută a-și face o cît mai mare parte din teritoriul imperiului turc în disoluțiune. Tractatul de Berlin prin aceasta dă cestiunei orientale un aspect nou, necunoscut fazelor anterioare, în care ea era redeschisă numai de conflictele dintre Poartă și supușii săi creștini.

¹ Thiers, *Histoire du Consulat et de l'Empire*, Paris Paulin, 1847, t. VII p. 654.

² Tratatul din Paris, art. XXII: „Les Principautés de Valachie et de Moldavie continueront à jouir, sous la suzeraineté de la Porte et sous la garantie des Puissances contractantes, des privilèges et de immunités dont elles sont en possession. Aucune protection exclusive ne sera exercée sur elles par une des Puissances garantes. Il n'y aura aucun droit particulier d'ingérence dans leurs affaires intérieures.“ (D'Angeberg, *Le traité de Paris*, p. 90).

Prin urmare un studiu istoric asupra cestiunii Orientului, care să prezinte un câmp de cercetări complet și logic poate pleca : de la originile ei, pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), de la tratatul din Paris (1856) sau de la cel din Berlin (1878), cele trei date, de când această cestiune ia un nou aspect, intră în o noă fază, deosebită de cea anterioară sau de cea care urmează. Tot aceste trei date ar trebui să serve ca puncte de plecare și pentru lucrările bibliografice, menite a aduna și coordona materialul pe care se vor întemeia acele studii.

Pacea de la Passarowitz (1718), prin care Turcii pierd banatul Temișanei, Serbia septentrională și Oltenia, cea de la Belgrad (1739), prin care ei le redobîndesc, cea de la Iași (1792), revoluția Sirbilor (1804), Eteria (1821), etc. sînt date secundare, putînd servi ca subiecte de monografii istorice sau bibliografice, dar cari nu prezintă o importanță deosebită printre cele-l'alte faze ale cestiunii Orientului, o cofitură de unde aceasta să și fi schimbat cursul.

Am văzut însă că d. Bengescu ia ca punct de plecare în adunarea materialului bibliografic asupra cestiunii orientale, una din aceste date secundare, anul revoluțiunii grecești. Pentru istoria Greciei moderne, anul 1821 constituie într'adevăr o dată hotărîtoare, este anul deșteptărei naționale, cînd poporul grec se afirmă în viața modernă, și istoricii ca și bibliografii Greciei au în această dată un punct inițial. Din punctul de vedere al cestiunii Orientului, însă, anul 1821 nu mai prezintă aceiași importanță. Revolta Grecilor nu aduce o schimbare însemnată nici în situațiunea Turciei în Europa, nici în raporturile ei cu cele-l'alte puteri, cum am văzut că s'a petrecut cu tratatele din 1774, 1856, 1878. Eteria nu oferă nici măcar caracterul de a fi prima manifestare de deșteptarea sentimentului național la popoarele subjugate Porței, de oare-ce răscoala Sirbilor îi este anterioară cu șaptesprezece ani, și chiar Grecii încercaseră asemenea mișcări mai nainte, în 1787 și 1797. Faptul că Turcia perde în Grecia, devenită liberă, una din provinciile sale, nu mărește importanța anului 1821, din punctul de vedere al cestiunii Orientului, de care-ce și înainte ca și în urma emancipărei Grecilor, Turcii perJ, prin di-

58598

feritele tratate încheiate cu Austria și Rusia, părți importante din teritoriul lor, fără ca aceste perderi să dea tratatelor ce le-au confirmat o importanță deosebită în evoluțiunea cestiunei orientale.

Afară de aceasta, răscoala Grecilor din 1821 nici nu a fost socotită, la apariția ei, ca o fază a cestiunei orientale, ci ca o manifestare a spiritului revoluționar, ce frământa la începutul acestui secol Europa și America. Din această cauză ea nu numai că la început nu găsi sprijin la nici una din puterile creștine, coalizate toate în contra spiritului revoluționar, ori unde și ori-cum s'ar fi manifestat,—dar chiar ea fu privită cu ostilitate, ca turburătoarea ordinei ce cu atîta greutate diplomații stabiliseră prin tratatul din Viena (1814).

Se știe că după acest congres, prin care guvernele monarchice credeaū că au pus capăt marelui Revoluțiunii franceze, a cărei continuare ele socoteaū și imperiul lui Napoleon, o reacțiune generală se arată în privra orî-cărei mișcări revoluționare. Această reacțiune, condusă de principele Metternich, se manifestă prin intervenția Austriei în Piemont și Neapole, a Franciei în Spania, a Angliei în Portugalia, ori-unde mișcările de nemulțumire ale popoarelor amenințau zdruncinarea ordinei stabilite. Lățirea acestor mișcări, se mai gîndeaū monarchiilor Europei, ar fi provocat turburări chiar printre proprii lor supuși, ast-fel că înăbușirea lor cît mai repede constituia, pe lîngă întărirea principiului monarchic de drept divin, și o măsură de prudență, de apărare proprie. Congresele de la Troppau (1820), Laybach (1821) și Verona (Oct.-Dec. 1822) au fost convocate tocmai pentru a se concerta asupra măsurilor ce trebuiaū luate pentru potolirea revoluțiunilor, ori unde s'ar ivi și sub orî-ce aspect s'ar prezenta, socotindu-se toate ca niște ecouri ale marelui Revoluțiunii franceze.

În acest timp izbucnește răscoala Grecilor, mai întîi în Principatele Romîne, apoi în Grecia proprii zisă. Era de așteptat dar ca impresia pe care o va produce asupra membrilor congresului, întruniți la Laybach pentru a potoli mișcarea analoagă din Neapole, să fie cu desăvîrșire defavorabilă Grecilor. Această impresie se constată din memoriile și corespondența

ministrului Austriei, Principele de Metternich, cel care provăcase acest congres și dădea direcția politicei de represiunea revoluțiunilor.

Este caracteristică în această privință depeșa-circulară pe care Metternich a adresat-o din Laybach (12 Mai 1821) agenților diplomatici ai Austriei :

Les Souverains ont déclaré qu'en respectant les droits et l'indépendance de tout pouvoir légitime, ils regardaient comme légalement nulle et désavouée par les principes qui constituent le droit public de l'Europe, toute prétendue réforme opérée par la révolte et la force ouverte. Ils ont agi en conséquence de cette déclaration dans les événements de Naples, dans ceux du Piémont, dans ceux même qui, *dans des circonstances très-différentes, mais par des combinaisons également criminelles, viennent de livrer la partie orientale de l'Europe à des convulsions si menaçantes.* Les Monarques sont d'autant plus décidés à ne pas s'écarter de ce système, qu'ils regardent la fermeté avec laquelle ils l'ont maintenu dans une époque si critique, comme la véritable cause du succès dont leurs efforts pour le rétablissement de l'ordre en Italie ont été accompagnés. ¹

Teama de revoluție a capetelor încoronate era atât de mare încît Alexandru I însuși, împăratul pravoslavnic și protectorul creștinilor din Orientul ortodox, desaprobă pe față mișcarea Grecilor, pe care, ca și Metternich său din cauza lui Metternich, el o considera ca o manifestare a spiritului revoluționar ce bîntuia în acelaș timp cele l'alte două peninsule ale Europei meridionale : Italia și Spania cu Portugalia. ²

Și această dezaprobare a Țarului nu se manifestează numai prin declarații, ci ambasadorul său la Constantinopol ca și internunțul Austriei primesc ordine de a comunica Porței hotărîrea guvernelor lor de a nu ajuta prin nimic mișcarea revoluționară :

¹ Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, 2-o édit. Paris 1881, t. III p. 512.

² Lesur, *Annuaire historique universel pour 1821*, Paris 1822, p. 383 sq. : „S. M. (Alexandre I), à la réception des nouvelles de Jassy, fit hautement déclarer qu'elle ne pouvait considérer l'entreprise d'Ypsilanti que „comme l'effet de l'exaltation qui caractérise l'époque actuelle, ainsi que de l'inexpérience et de la légèreté de ce jeune homme“. — Cf. și o scrisoare a lui Metternich din Laybach, 25 Martie 1821, către Rechberg (*Mémoires, documents*, etc. III, p. 492) : „Il (Alexandre I-er) convient lui-même qu'elle (l'insurre-“

Les deux Monarques font déclarer simultanément à Constantinople que, fidèles aux principes qu'ils ont publiquement énoncés, *ils ne soutiendront jamais et en aucun lieu les ennemis de l'ordre public*; que jamais ils ne prêteront aucun secours aux Grecs insurgés; que, d'un autre côté, ils abandonneront à la Porte elle-même le soin de veiller à sa propre sûreté. Comme elle est restée étrangère jusqu'à ce jour à toutes les affaires de l'Europe, nous ne nous sentons point appelés à nous mêler aux siennes¹.

Delegații Greci, trimiși la congresul din Verona, pentru a expune caracterul mișcării și cauzele ce au provocat-o, nu sînt primiți. Distrugerea flotei turcești la Navarin (20 Octombrie 1827) a fost socotită ca un „déploable malentendu”, care provacă demisiunea ducelui de Clarence, admiralul flotelor engleze, iar Regele Angliei, declară, în discursul tronului (29 Ianuarie 1828) a fi „profondement affligé de cet événement sinistre”. Rusia chiar, protectoarea creștinilor ortodocși din Orient, nu pomeniște nimic despre mișcarea Grecilor, nici în ultimatul

tion grecque) est l'ouvrage d'une société secrète qui depuis deux ans en a préparé les matériaux. *Cette société est la même que celle de carbonari et depuis longtemps nous l'avions signalée au gouvernement ottoman, qui n'y avait attaché aucune valeur.* — Cf. și scrisorile confidențiale adresate țarului de miștrii Angliei și Austriei, Castlereagh și Metternich, în care evenimentele din Orient erau privite tot din acest punct de vedere, ca: „une branche de cet esprit organisé d'insurrection qui se propageait systématiquement à travers l'Europe et qui faisait explosion toutes les fois que la main du pouvoir se trouvait affaiblie par une cause quelconque.” (Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, Paris 1891, t. I, p. 169).

¹ Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, 2e édit. Paris 1881, t. III, p. 493 (Scrisoare către Rechberg din Laybach 25 Martie 1821). — Intr'o depeșă a regelui Prusiei către von Miltitz, ambasadorul său la Constantinopol (Laybach, 6 Martie 1821), se spune chiar că „les deux Cours impériales se sont empressées de faire à la Porte ottomane des ouvertures, fondées sur le désir de concorder avec elle le moyen d'éteindre le feu de cette révolte (din Oltenia), avant qu'il ait le temps de s'étendre plus loin. Si vous voyez jour, Monsieur, — adauge regele — à seconder les démarches que Messieurs les ambassadeurs des deux Cours feront dans ce sens, vous voudriez bien n'épargner aucun soin à cet effet, après vous être concerté avec eux”. N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la Istoria Romînilor*, București 1896, t. II, p. 566.
— Cf. Gervinus, *Histoire du dix-neuvième siècle*, trad. J. T. Minssen, Paris 1866, t. X.I, p. 28.

ce trimise Porței, ¹ nici în tratatul de la Ackerman (1 Octombrie 1826), ² provocat de acest ultimatum. Din contră, în depeșă explicativă ce guvernul rus trimise ambasadorului său de la Viena, Tatișcef (17/26 Martie 1826), distincțiunea între motivele de nemulțumire ale Rusiei și răscoala Grecilor, este făcută în termeni foarte limpezi:

Que l'Empereur avait a coeur que jamais la malveillance ne puisse accuser ce cabinet d'avoir fait servir à des réclamations dont une guerre pouvait être la conséquence, des titres nés d'une insurrection; et que le jour où marcheroient les armées de S. M. I., la nature des droits dont l'Empereur aurait pris la défense, et la teneur de la note qu'il aurait fait remettre à la Porte, détruisent le criminel espoir que les hommes de troubles et de désordre auraient fondé sur cet événement. ³

Am văzut că nu tot astfel era privită cestiunea Orientului la 1854 sau la 1878.

Acestea pentru limitele cronologice. Din punctul de vedere geografic, am spus că, cercetările d-lui Bengescu se mărginesc la Orientul european. Dar, împărțirea în Orientul european, asiatic, african, legitimă din punctul de vedere pur geografic, nu satisface din acela al cestiunii orientale, de oare-ce vedem că unele evenimente petrecute în Asia, cum au fost măcelurile din Siria (1860) sau Armenia (1896), prezintă mai multă asemănare cu cele din Orientul european, cu cele din Bulgaria, în 1876, de cât cu evenimentele din Asia Centrală sau Extrem-Orient, cu toate că fac parte, împreună cu acestea, din același continent. Tot astfel e și cu Egiptul.

Evenimentele din Orientul european nu prezintă deci caractere proprii care să le deosebească de cele învecinate din părțile Asiei și Africii stăpânite de Turci. De unde urmează că toate evenimentele din *Orientul otoman*, nu numai *european*, având aceleași cauze: raporturile dintre raiele și Poarta

¹ Prokesch-Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen*, Wien 1867, t. IV, p. 224 sqq.

² Martens et Cussy, *Recueil manuel et pratique de traités*, t. IV, p. 33 sq.

³ Prokesch-Osten, *op. cit.* IV, p. 254. — Cf. *Depêches inédites du chevalier de Gentz aux hopodars de Valachie* publ. par Prokesch-Osten fils, Paris 1877, t. III, p. 114.

saŭ populațiunea musulmană, petrecute în aceleași condițiuni, și urmate de aceleași consecințe: intervenția diplomatică saŭ militară a puterilor, să se grupeze de la sine, pentru a forma cestiunea Orientului, propriu zisă. Un istoric deci al acestei cestiuni va trebui să îmbrățișeze toate fazele petrecute în provinciile imperiului Otoman, independent dacă acele provincii fac parte din Europa, Asia saŭ Africa. Tot acest plan trebuie să-l aibă și o lucrare pregătitoare acestei istorii, cum e o bibliografie a cestiunei orientale.

Limitele geografice ale cestiunei Orientului, pазite în „Notița“ de care ne ocupăm, nu corespund deci limitelor firești ale acestei cestiuni. Autorul însuși a fost nevoit să nu ție seamă de ele, admitînd în lucrarea sa bibliografia a două cestiuni străine, după planul ales, de cestiunea Orientului. Aceste cestiuni sînt: a) Rivalitatea dintre Mehemet-Ali, Keditul Egiptului și Sultatul Mahmud; b) Cestiunea armenescă:

Nous avons laissé de côté les parties *africaine et asiatique* de la question d'Orient, c'est-à-dire l'Égypte et le Soudan égyptien, d'une part; et, d'autre part, la Syrie, l'Afghanistan, l'Inde et l'Extrême-Orient, non seulement pour ne pas grossir démesurément notre travail, mais encore pour lui conserver un caractère d'unité qui contribuera, pensons-nous, à sa précision. Il est néanmoins deux questions qui se rattachent à ces parties extra-européennes des affaires d'Orient, et que nous avons cru devoir comprendre également dans nos recherches, *parce que l'une et l'autre ont touché et touchent encore aux plus graves intérêts de l'Europe (?)*: nous voulons parler de la rivalité de Mahmoud et de Méhémet-Ali, ainsi que des nombreuses polémiques provoquées à la tribune et dans la presse françaises par le traité de la quadruple alliance, et, d'un autre côté, des affaires d'Arménie, qui ont soulevé récemment dans tout le monde civilisé une si vive et si douloureuse émotion. La lutte entre Mahmoud et Méhémet fut la grande préoccupation de la politique européenne après 1830; quant aux événements d'Arménie, n'est-ce pas en Europe que fonctionnent la majeure partie des comités nationaux arméniens, et n'est-ce pas à Constantinople même que se sont déroulés quelques-uns des épisodes les plus sanglants des massacres dans lesquels ont péri tant de familles arméniennes? (p. IX sq.).

„L'une et l'autre ont touché *et touchent encore* aux plus graves intérêts de l'Europe“. Aceste cuvinte au nevoie de oare care explicație, și nu numai în cea ce privește cestiunea armenescă, care nu vedem întru cât ar putea atinge „cele mai

grave interese“ ale Europei; dar chiar pentru „rivalitatea“ dintre Mehemet Ali și Sultanul Mahmud. În privința acestei din urmă cestiuni, cuvintele d-lui Bengescu, luate *ad litteram*, duc la o dilemă: Ori interesele cele mai grave ale Europei atîrnău de rezultatul luptei dintre Sultanul Mahmud și vasalul său, Kevivul Egiptului, și atunci, odată cu terminarea luptei, trebuia să înceteze și aceste interese, în acest cas însă e incorrect a zice că acea rivalitate, — stînsă prin moartea ambilor combatanți, — „*touche encore aux plus graves intérêts de l'Europe*“; ori, că acele foarte grave interese ale Europei nu atîrnău de rezultatul acelei lupte, constînd în cestiunea: Cui va aparține Egiptul? cestiune care durează încă, tot atît de palpitantă în polemicele ziarelor ca și în preocupățiunile oamenilor politici. În acest cas însă trebuiau admise toate publicațiunile privitoare la Egiptul modern, nu numai pe cele relative la Mehemet Ali, de oare ce nu personalitatea acestuia constituia interesul cestiunii, care „a atins și atinge încă interesele cele mai grave ale Europei“. ¹

Afară de aceasta, dacă interesul cestiunii Egiptului era în o atît de strînsă legătură cu personalitatea lui Mehemet Ali, urma natural ca d. Bengescu să admită în bibliografia d-sale și cărțile privitoare la Siria, pe timpul cît această provincie a fost guvernată de kevivul rebel (1833—1840), mai ales că din

¹ Admișînd punctul de vedere al d-lui Bengescu, vom constata lipsa următoarelor scrieri:

Histoire de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte ottomane en Syrie et en Asie-mineure (1831—1833). Ouvrage enrichi de cartes, de plans et de documents officiels par MM. **de Cadalvene** et **E. Barrault**. Paris, Arthus Bertrand, libraire-éditeur, 1837, în 8^o p. XI-512 și o foae.

Histoire de la régénération de l'Égypte. Lettres écrites du Kaire à M. le comte Alexandre de Laborde, membre de la Chambre des députés, par **Jules Planat**, ancien officier de l'artillerie de la Garde impériale et chef d'état-major au service du Pacha d'Égypte. Paris, Genève, publié par J. Barbezat, libraire, 1830, în 8^o p. IV-374 și patru hărți.

Această din urmă scriere avea cu atît mai mult dreptul a fi menționată în bibliografia d-lui Bengescu, cu cît ea aproape în întregime (p. 62—374) tratează despre campania lui Ibrahim pentru potolirea rescoalei Grecilor. Nu e mai puțin adevărat însă că acest coprin nu poate fi cunoscut numai din titlul scrierei.

această cauză s'a deschis și războiul dintre el și Sultanul.¹

Dar, menționarea scrierilor privitoare la Siria contimporană mai intra de drept într'o bibliografie a cestiunei orientale și pentru alte considerațiuni, din care unul este indicat chiar de d. Bengescu :

Ce que nous nous sommes surtout proposé en commençant et en essayant de mener à bonne fin cette *étude (?) bibliographique*, c'est d'offrir à nos lecteurs un tableau d'ensemble des principales publications consacrées à *l'intervention des grandes Puissances dans les affaires de Turquie*, intervention qui, comme l'a fort bien dit un de nos collègues les plus distingués, „fait „en quelque sorte partie du droit coutumier de l'Europe“ (Calvo, *Le Droit international théorique et pratique*, 4-e édition, t. I-er, p. 314). Et dans cet ordre d'idées, les événements d'Egypte de 1831 à 1841, ainsi que ceux, beaucoup plus récents, d'Arménie, devraient nécessairement prendre place dans une bibliografie de la question d'Orient européenne“ (p. X).

Acest motiv, foarte just, și pe care l-am adus și noi mai sus ca formînd caracteristica generală a cestiunei Orientului, poate fi invocat și pentru scrierile privitoare la măcelurile din Siria (1860), care au provocat intervenția armată a Franciei.

În fine al treilea argument în sprijinul introducerii, cel puțin în parte, în bibliografia cestiunei orientale și a scrierilor relative la Siria contimporană, e că în unele publicațiuni, provocate de evenimentele din Siria și purtînd acest titlu, se discută întreaga cestiune orientală. La 1860, ca și cu ocaziunea recentelor măceluri din Armenia, cestiunea orientală „s'a deschis din partea Asiei“, după expresiunea unui diplomat francez. (Cambon, 20 Febr. 1894). Astfel e scrierea lui Saint-Marc Girardin, compusă din două părți: în prima e vorba de Siria, iar în a doua se studiază condițiunea creștinilor din tot imperiul otoman.² Tot astfel în o broșură intitulată „Siria și alianța rusă“, autorul anonim prezintă un plan de împărțire a

¹ *La Syrie sous le gouvernement de Méhémet-Ali jusq'en 1840*; par M. **Ferdinand Perrier**, aide de camp de Soliman-pacha pendant les campagnes de 1838, 1839 et 1840. Ouvrage précédé d'une introduction par M. **C.-H. Castille**. Paris, Arthus Bertrand libraire, 1842, în 8^o p. VII-423.

² *La Syrie en 1861. Conditions des chrétiens en Orient*; par M. **Saint-Marc Girardin**, de l'Académie française. Paris, librairie académique Didier & Cie, 1862, în 12^o p. VIII-448.

Turciei.¹ Aceste scrieri cum și altele asupra acestui subiect, lipsesc din bibliografia d-lui Bengescu.² O singură excepție se face pentru broșura : „*La Syrie et la question d'Orient*“ (No. 1355), excepțiune provocată probabil de faptul că în titlul acestei broșuri figurează cuvintele „cestiunea Orientului“. Bibliografiile științifice însă, nefăcându-se după titlurile cărților ci după coprinsul lor, văzurăm că în bibliografia cestiunei Orientului, aveaū drept a fi menționate și alte scrieri, deși titlurile lor nu coprindeau cuvintele : „cestiunea Orientului“.

Acestea pentru scrierile privitoare la cestiunea Orientului ce lipsesc din bibliografia d-lui Bengescu. Nu lipsesc însă numai acestea.

Maī e o categorie de publicațiuni care, dacă nu are de subiect studiarea teoretică a cestiunei orientale, din punctul de vedere politic, economic, etc., oferă adesea maī mult material pentru cunoașterea intimă a acestei cestiuni, de cît majoritatea broșurilor răsunător întitulate, ai căror autori oferă contemporanilor lor, pe un preț derizoriū, și chiar gratis, cestiunea orientală resolută gata. Sînt relațiunile de călătorie, amintiri, memorii, jurnale în care impresiunile sînt notate zilnic, și în care găsim consemnate prețioase observări asupra condițiunilor de traī al populațiunilor din provinciile stăpînite de Turci. Aceste notițe de multe ori spun maī mult de cît volume întregi de considerațiuni teoretice, și, maī bine de cît acestea, ele fac să se înțeleagă cauzele agitațiunilor din imperiul otoman.

Din aceste relațiuni de călătorie notița d-lui Bengescu nu dă de cît o parte :

Nous avons fait entrer dans notre bibliographie... *la plupart* des relations de voyages, dans lesquelles les auteurs, à côté de la description géographique des contrées, ont fait une place plus ou moins grande à l'histoire et à la politique des principaux États orientaux (Grèce et Turquie; Roumanie, Serbie, Munténégro, Bulgarie etc., etc.); les ouvrages historiques (autres que les *Histoires générales*) consacrés à chacun de ces États (p. XI).

¹ *Syrie et l'Alliance russe*. Paris, Dentu 1860, in 8^o p. 32.— Această publicațiune își avea locul în bibliografia d-lui Bengescu și pentru cuvîntul că vorbește de alianța franco-rusă. V. maī jos.

² Pentru titlurile scrierilor ce cunosc asupra acestei cestiuni, v. la fine apendicele I.

Cuvîntul „la plupart“ ar putea face să se creadă că bibliografia d-lui Bengescu e o bibliografie critică, în care sînt citate numai scrierile ce au o valoare reală pentru studiul cestiunii orientale. Vom arăta însă, în partea a doua a acestei analize, dacă aceasta nu s'a observat încă, că lucrarea de care ne ocupăm e departe de a avea acest caracter. Publicațiunile au fost admise în bibliografia d-lui Bengescu nu după valoarea ci după titlurile lor, așa cum ele au fost găsite în repertoriile utilizate, cu deosebire în *Journal de la Librairie* și Lorenz (*Catalogue général de la Librairie française depuis 1840*).

Dovadă despre aceasta vom aduce două cazuri: unul în care o relațiune de călătorie importantă lipsește din bibliografia d-lui Bengescu, deși întrunca condițiunile cerute pentru a face parte; și din contra o altă scriere care figurează, deși nu avea nici o calitate pentru aceasta. Prima carte este:

Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace, par A. Viquesnel. Précédée d'une notice sur la vie et les travaux d'Auguste Viquesnel, par le comte d'Archiac. Paris, A. Bertrand, 1857—1869, 2 vol. (13 fasc.) în 4^o, și atlas în folio de 34 pl. ¹

Această publicațiune lipsește din notița d-lui Bengescu. ² Pentru a vedea însă importanța ei pentru cunoștința cestiunii orientale și necesitatea prin urmare de a figura în o bibliografie a acestei cestiuni vom cita aprecierea ce face asupra ei Saint-Marc Girardin:

Si j'avais à indiquer l'ouvrage qui donne sur la Turquie d'Europe les renseignements les plus exacts et les plus précis, qui présente le tableau le plus complet de la population de cet empire, de son commerce, de son agriculture, de son industrie, et des diverses nations qu'il renferme dans son sein,

¹ Cf. *Rapport sur le voyage dans la Turquie d'Europe par M. Viquesnel et notice statistique sur l'empire Ottoman d'après cet ouvrage*; lu à la Société de Géographie, dans la séance du 6 mars 1857, par M. Cortambert, membre et ancien secrétaire général de la Commission centrale de la Société de Géographie. Extrait du „Bulletin de la Société de Géographie“ (avril et mai 1857). Paris, imprimerie de L. Martinet, în 8^o p. 39.

² În schimb însă e citată (No. 1247) altă scriere a aceluiași autor care se ocupă cu etnografia popoarelor slave.

*qui classe le mieux, selon l'ethnographie et selon la religion, les nombreux sujets de la Porte-Ottomane, qui fait la description la plus exacte de la Turquie d'Europe, et qui, en Thrace particulièrement, nous fait connaître je ne sais combien de localités retombées dans l'obscurité depuis les anciens, toute une contrée enfin rendue à la science géographique en attendant qu'elle soit rendue à la civilisation, j'indiquerais sans hésiter l'ouvrage de M. Viquesnel.*¹

Cartea care în schimb figurează fără de nici o necesitate în repertoriul d-lui Bengescu, e cea de la No. 362 : „*Constantinople et le Bosphore*, par art. B*** de B***“. Această publicație nu numai că nu coprinde nimic despre „istoria și politica principalelor state orientale“, condițiune pe care d. Bengescu o cere relațiunilor de călătorie, pentru a le admite în bibliografia d-sale, dar nu are nici un cuvînt pentru a face parte din o bibliografie de asemenea natură, nefiind de cît „le livret explicatif des tableaux d'un peintre arménien Mijuiditch Melconiam.“²

Asupra Constantinopolului și Bosforului există o mulțime de scrieri care, coprinzînd date asupra istoriei și politicei din Orient, ar fi corespuns mai bine scopului lucrării d-lui Bengescu. Aceste scrieri însă lipsesc din bibliografia ce analizăm.³

Din lucrările istorice, d. Bengescu ne spune de asemenea că a exclus *istoriile generale*, deși vedem citată la no. 1918 : „*Histoire diplomatique de l'Europe*, par A. Debidour“, iar la p. 263 (*additions*): „*Vue générale de l'histoire politique de l'Europe* par Ern. Lavisse“, două istorii generale. Faptul că ambele aceste tratate coprinde capitole despre cestiunea Orientului nu justifică excepțiunea ce se face citîndu-le, de oare-ce ele nu sînt singurele în această categorie. Mă mulțumesc a menționa excelentul : *Manuel historique de politique étrangère* al

¹ Saint-Marc Girardin, *Les Voyageurs en Orient*, în *Revue des deux Mondes*, 15 april 1858, p. 950.

² Din punctul de vedere pitoresc trebuia menționată, în acest cas, și scrierea. *Excursion artistique en Dalmatie et en Monténégro*, par M. **Charles Pelerin**. Paris, impr. du Dubuisson et Cie 1860, în fol. p. 30 și 12 planșe.— Cu o prefață de Frédéric David.

³ V. apendice II.

lui Émile Bourgeois,¹ în care ambele volume copriind capitole substanțiale asupra cestiunei orientale.²

Din istoriile particulare ale popoarelor din Orientul european vedem citate în bibliografia d-lui Bengescu scrieri despre istoria Romînilor (No. 2056), a Grecilor (No. 54), a Muntenegrului (No. 2030) și chiar a Rusiei (No. 2055); dar nici una care să trateze istoria imperiului otoman. Omisiunea aceasta e cu atât mai neexplicabilă cu cît istoria cestiunei Orientului este condiționată de istoria puterii turcești în Europa. Am văzut chiar că ea începe atunci cînd forțele imperiului otoman, slăbite de loviturile statelor creștine, permit intervențiunea acestor state în afacerile sale interioare, și iaș naștere proiectele de dezmembrarea Turciei. Cu drept cuvînt dar istoria cestiunei Orientului ar putea fi considerată ca o continuare chiar a istoriei imperiului otoman, o istorie a regresului acestui imperiu.

D. Bengescu care citează ca făcînd parte din cestiunea Orientului opera d-lui Xenopol: „*Une énigme historique. Les Roumains au moyen âge*“ (No. 1781), cu toate că epoca de care se ocupă această scriere (an. 270—1200) se depărtează biîșor de anul 1821, cînd începe cestiunea Orientului după d-sa;³ trece sub tăcere tratatele asupra istoriei Turcilor, care totuși copriind toate, măcar în liniamente generale, schițate deosebitele faze ale cestiunei orientale.

Numărul relativ mic al acestor tratate nu ar fi încărcat cu mult volumul bibliografiei d-lui Bengescu, și citînd operele lui Hammer, Lamartine, Lavallée, La Joncquière, Alix, Lemaire,⁴

¹ *Manuel historique de politique étrangère*, par Émile Bourgeois, professeur à la Faculté des lettres et à l'École du service de santé militaire de Lyon, lauréat de l'Institut. (Vol. II: Maître de conférences à l'École normale supérieure). Paris, Belin frères, 1892—1898, 2 vol. în 12^o p. VIII-604, 806.

² Tome I-e, *les Origines*, chap. X: La Russie moderne et l'Europe orientale au debut du dix-huitième siècle; ch. XIII: La Question d'Orient au dix-huitième siècle; Résumé III: La Russie et la question d'Orient au dix-huitième siècle.— Tome II-e, *les Révolutions* (1789—1830); ch. VII: la Campagne d'Égypte et la question d'Orient à la fin du dix-huitième siècle; etc.

³ Cf. no. 1676: „*Le peuple roumain ou valaque. Étude sur son origine et celle de la langue qu'il parle*“, par M. Paul Hunfalvy.

⁴ V. apend. II.

credem că dacă nu le-am numit pe toate cele publicate în Franța, nu am omis pe nici unul de seamă.

În fine o ultimă categorie de scrieri a căror lipsă din bibliografia d-lui Bengescu, o regretăm, o *constitue articolele și studiile publicate prin reviste*. Rolul important ce îl au aceste articole în știința contemporană este îndestul de cunoscut pentru a mai insista aci. Se știe că sînt cestiuni a căror bibliografie se reduce la monografiile publicate prin revistele de erudițiune, fără tiragiū „a parte“ sau trase într'un număr foarte restrîns de exemplare ce fac aceste tiragiū inaccesibile.¹ Prin ele însă știința pășește înainte, prin lămurirea punctelor de detaliū mai mult de cît prin grăbitele și generalele sinteze, și nu e rar ca unele din aceste articole de erudițiune să valoreze pentru cunoștința unei cestiuni mai mult de cît niște compacte vol. în 8^o. Pentru a reveni la cestiunea Orientului, multe din articolele publicate prin reviste prezintă interes pentru studiul cestiunei orientale prin datele cu care ele ajută la cunoașterea diferitelor faze ale acestei cestiuni; toate însă fac să se vadă, prin numărul lor, răsunetul ce au avut, în publicitatea europeană, evenimentele petrecute în Orient. D. Bengescu menționează însă numai pe cele trase în broșuri. Această apreciere a importanței studiilor din punctul de vedere tipografico-librăresc, și împărțirea lor în demne și nedemne de a figura într'un repertoriū bibliografic, după cum au fost sau nu trase în broșuri separate (*Separat-Abdruck*), este puțin științifică,² iar o bibliografie a cestiunei Orientului fără ele va fi inconplectă.³

Mai adăogăm că unele din studiile publicate prin reviste, trase *a parte*, în tocmai sau modificate, au format volume în-

¹ Aceasta face ca studiile chiar cele cu tiragiu separat să fie citate cu paginația culegerii din care fac parte, nu cu aceea a tiragiului.

² Fidel acestui sistem, d. Bengescu citează și articolele de ziare (no. 267, 814), cu condițiune de a fi trase „a parte“.

³ Importanța articolelor publicate prin reviste fusese recunoscută și de d. Bengescu, care le rezervase în vol. II al „*Bibliografiei franco-romîne*“ o rubrică specială (*Bibl. franco-roumaine* I, p. XLII). Aceleași cuvinte însă pledează și pentru admiterea acelor articole în „*Bibliografia cestiunei orientale*“ ca și în orî-ce bibliografie științifică.

tregi ce s'au pus în comerț. În acest cas era necesar ca d. Bengescu să arate pentru fie-care din ele numele și numărul publicațiunei periodice în care a apărut mai întâi, precum și dacă reproducerea în volum este întocmai cu textul din revistă sau e modificată într'u ceva. Ast-fel sînt, de exemplu scrierile lui Saint-René Taillandier: „*La Serbie. Kara-George et Milosch*, Paris 1871“ (No. 1387),¹ a lui Ch. Yriarte: „*Bosnie et Herzégovine*“ (No. 1460), Cyprien Robert: „*Le Monde Slave*“ (No. 416, 421, 1014),² I. Klaczko (No. 1467) etc., care au apărut mai întâi ca articole în *Revue des deux Mondes* (1868—69, 1842—1846, 1875—1876) ale lui V. Bérard (No. 2113, 2114), cari au apărut în *Revue de Paris* (1896—1897), sau No. 315, reproducă cu neînsemnate modificări, din „*Revue Britannique*,„ 5-e série, an. I, No. 2, (février 1841), p. 437—461.

N'ar fi fost de prisos iarăși dacă se făcea mențiune despre faptul că scrierea lui Gervinus: *Insurrection et régénération de la Grèce* (No. 1198) face parte din lucrarea mai întinsă a aceluiași istoric, tradusă de asemenea în franțuzește: *Histoire du dix-neuvième siècle depuis les traités de Vienne*, Paris 1864—69, 20 vol. în 8^o, t. XI. — t. XV (în originalul german t. V și VI).

Necesitatea acestor indicațiuni vine de acolo că colecțiunile marilor publicațiuni periodice fiind mai răspîndite prin bibliotecile publice și private, ele sînt mai accesibile cititorului de cît broșurile sau monografiile, a căror consultare adesea este imposibilă aiurea de cît în orașe cu mari biblioteci. Un repertoriu bibliografic îndicînd publicațiunile în care diferitele scrieri au văzut pentru prima oară lumina, ar scuti prin aceasta pe

¹ Cf. o altă ediție :

La Serbie au XIX-e siècle. Kara-George et Milosch, par **Saint-René Taillandier**, de l'Académie française, professeur à la Faculté des lettres de Paris. Deuxième édition, Paris, librairie académique Didier et C-nic, libraires-éditeurs, 1875, în 12^o p. 413.

² Cf. : „*Die griechisch-slavische Welt. Griechenland, Serbien, Ungarn, Polen und Russland*„. Aus der „*Revue des deux Mondes*“ übersetzt. Leipzig 1845, Leopold Michelsen, în 8^o p. 94.

Iscălit : Cyprien Robert.

cititorii, atrași de titluri promițătoare, de a își pierde timpul și banii în căutarea unei zadarnice a unor scrieri și broșuri rare, al căror coprin l'ar putea avea la îndemână în revista, a cărei colecție o posedă el sau biblioteca orașului unde lucrează.

D. Bengescu face mențiuni de revistele din care au fost trase numai pentru broșurile mai mici, la care această mențiune se găsește indicată chiar pe copertă: „Extrait de la Revue...“¹

Acestea sînt lipsurile. În schimbul lor d. Bengescu a admis în bibliografia cestiunei Orientului publicațiunii care nu au de cît raporturi foarte depărtate de această cestiune, cînd le au.

Ast-fel, dacă prin cestiunea Orientului se înțelege istoricul raporturilor dintre Poartă și populațiunea musulmană cu raielele creștine, al raporturilor dintre Poartă cu puterile europene, al diferitelor stări economico-politice prin care au trecut actualele state balcanice pînă la autonomia lor mai mult sau mai puțin deplină, în fine al raporturilor acestora, fie ele între ele, fie cu Poartă; — nu trebuie perdat din vedere că Orientul în jurul căreia se împletesc aceste raporturi este cel meridional, cel de sub stăpînirea turcească, din care făcea parte și România înaintea războiului pentru independență. În nici un caz scrierile privitoare la organizarea interioară politică, economică, militară, etc. a unui stat european nebalcanic nu pot fi considerate ca făcînd parte din bibliografia cestiunei Orientului.

În „Notița“ d-lui Bengescu sînt citate însă o mulțime de scrieri, în care se tratează cestiuni privitoare la organizarea interioară a Rusiei, cum sînt de exemplu scrierile lui Tegoborski: „*Études sur les forces productives de la Russie*“ (No. 497),² Mac-

¹ Cf. no. 68, 84, 104, 210, 256, 300, 304, 308, etc.

² Din această scriere d. Bengescu cunoaște numai „T. 1er, nouvelle édition, 1854“. Ea a apărut în patru volume:

Études sur les forces productives de la Russie; par M. L. de Togo-borski, conseiller privé et membre du conseil de l'empire de Russie, auteur des ouvrages sur les Finances et le crédit public de l'Autriche et sur l'Instruction publique en Autriche. Paris, Jules Renouard et Cie libraires-éditeurs, 1852—1855, 4 vol. în 8°, p. XI-512, 424, 328, 628.

kenzie-Wallace: „*La Russie: le pays; les institutions, les mœurs*“ (No. 1545), Anatole Leroy-Beaulieu: „*L'Empire des Tsars et les Russes*“ (No. 1690, 1795, 1870, 1897, 1969, 2061; cf. No. 1696), J.-H. Schnitzler: *Études sur l'empire des Tsars. Histoire intime de la Russie*, etc., precum și diferitele monografii consacrate împăraților ruși Nicolae I (No. 355, 949, 1223), Alexandru II (No. 1590, 1732)¹ și Alexandru III (1968, 1992, 2022, 2031). Faptul că războaiele ruso-turce din 1854 și 1877 s'au făcut pe cînd în Rusia domneau țarii Nicolae I și Alexandru II nu îndreptățește înșirarea diferitelor monografii consacrate acestor împărați. Acelaș drept de a fi menționate l-ar avea atunci și lucrările asupra lui Napoléon III, ale cărui trupe aū luat de asemenea parte la războiul Crimeii, sau asupra organizării Angliei și Piemontului în 1854.

D. Bengescu citează chiar (No. 2135) lucrarea lui Waliszewski: *Pierre le Grand, l'éducation, l'homme, l'oeuvre*, cu toate că această lucrare eșă din cadrul bibliografiei d-sale atît din punctul de vedere cronologic, avînd de subiect evenimente anterioare anului 1821, cît și cel geografic, ocupîndu-se cu biografia unui Țar rus.²

Admițînd de altă parte scrierea lui Waliszewski despre Petru cel Mare, urma să se menționeze și următoarele două ale aceluiași autor, ce se ocupă cu o epocă mai apropiată:

K. Waliszewski. *Le Roman d'une impératrice. Catherine II de Russie* d'après ses mémoires, sa correspondance et les documents inédits des Archives d'Etat. Portrait d'après une miniature du temps. Septième édition.

¹ Afară de aceasta dacă se citează (No. 1968): *L'Empereur Alexandre III et son entourage*, par N. Notovich; nu vedem de ce s'ar trece sub tăcere scrierea analogă, intitulată: *Alexandre II et sa cour*, par un Russe. Paris, E. Mellier, libraire-éditeur (Imprimerie de Bonaventure et Ducessois), 1858, în 8 p. 60.

² Cf. no. 1892. O altă scriere asupra lui Petru cel Mare, mai apropiată de istoricul cestiunei orientale, prin faptul că ea nu se ocupă cu întreaga viață a acestui Țar; ci numai cu raporturile dintre dînsul și principatele romine, este cea a d-lui Xenopol, care însă lipsește din biografia d-lui Bengescu:

Pierre-le-Grand et les pays roumains (Brancovano et Cantémir), par **A. D. Xenopol**, professeur à l'Université de Jassy (Roumanie). Extrait du *Muséon*. Louvain, typogr. de Ch. Peeters, 1886, în 8^o p. 29.

Ouvrage couronné par l'Académie française, prix Théroüanne. Paris, librairie Plon, 1893, în 8^o p. XI-618.

K. Waliszewski. *Autour d'un trône. Catherine II de Russie, ses collaborateurs, ses amis, ses favoris.* Avec un portrait en héliogravure. Sixième édition. Paris, librairie Plon, 1897, în 8^o p. VII-472.

O altă categorie de scrieri streine cestiunei orientale o formează scrierile relative la alianța franco-rusă și istoricul ei. Se știe că această alianță nu e făcută în vederea regulării cestiunei Orientului, ba chiar, cu ocaziunea ultimelor turburări din Creta, s'a vădit că interesele Franciei în Orient sînt departe de a fi în acord cu cele rusești.¹

Cu toate acestea d. Bengescu introduce în bibliografia cestiunei Orientului scrieri ca : „*Les Origines historiques de l'alliance franco-russe*, par André Le Glay, I-e série. Depuis les origines jusqu'au traité d'Amsterdam (1717)“ (no. 2127) și „*Napoléon et Alexandre I-er; l'alliance russe sous le premier Empire*“ (no. 1928, 1980, 2082), etc.

Aceste două scrieri, ca și cea a lui Waliszewski despre Petru cel Mare, mai es din cadrul tras de d. Bengescu cestiunei Orientului și prin faptul că subiectele lor sînt anterioare anului 1821, și, în acest cas, nu vedem de ce aũ fost excluse scrieri analoage cum sînt :

Les Français en Russie et les Russes en France. L'ancien régime, l'émigration, les invasions, par **Léonce Pingaud**, professeur d'histoire moderne à la Faculté des lettres de Besançon. Paris, librairie académique Didier, Perrin et C-ie, 1886, în 8^o p. XX-482.

Alexandre I-er et Napoléon d'après leur correspondance inédite, 1801-1812, par **Serge Tatischeff**. Paris, librairie académique Didier, Perrin et C-ie, 1891, în 8^o p. XIII-640.

Cu adevărat privityoare la cestiunea Orientului e însă scrierea care lipsește din bibliografia d-lui Bengescu :

¹ Cf. E. Lavisse *Questions*, în *Revue de Paris*, 15 Ianuarie 1897, p. 458 sqq. ; G. Monod, în *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, par Edouard Driault, Paris 1898, p. XII (prefață).

La Russie et l'Orient. Mariage d'un Tsar au Vatican. Ivan III et Sophie Paléologue; par **P. Pierling, S. J.** Paris, Leroux, 1891, în 160 p. 209.¹

Subiectul acestei scrieri, căsătoria țarului Ivan III cu moștenitoarea tronului bizantin, se consideră ca origina pretențiunilor Rusiei asupra Constantinoplei: „Les Origines politiques de la question d'Orient se rattachent en Russie au mariage de l'héritière éventuelle de Byzance avec le souverain de Moscou”.² Era mai de așteptat deci într'o bibliografie a cestiunei Orientului să se menționeze o scriere tratînd originile acestei cestiuni, de cît alta ce vorbește numai despre originile alianței franco-ruse, o cestiune cu totul străină.

A treia categorie, în fine, de scrieri străine cestiunei Orientului, admise în bibliografia d-lui Bengescu, este cea a publicațiilor relative la cestiunea naționalităților și revoluția din 1848 în Ungaria. Că imperiul austro-ungar nu face parte din Europa orientală nu avem nevoie a o de nonstra, iar faptul că printre populațiunile ce îl compun se află Romîni, de aceeași origină cu cei din regatul românesc și Macedonia, țări ce au făcut și fac parte din cestiunea orientală, nu însemnează că și mișcările celor d'întîi, luptele lor pentru conservarea naționalității, pot fi considerate ca manifestațiuni ale cestiunei Orientului.

Aceste lupte naționaliste ale Romînilor din Ungaria, deosibite de cele din peninsula balcanică și prin cauzele ce le-au dat naștere, și prin condițiunile în care ele se desfășoară, prezintă din potrivă caractere de asemănare cu luptele celor-lalte naționalități din întregul imperiū austro-ungar, pentru a putea fi gru-

¹ Publicată mai întîi în: *Revue des questions historiques*, t. XLII (1887), p. 353-396, t. XLIII (1888), p. 580-582, și reprodușă în: „Pierling, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques*, I. Paris, librairie Plon, 1896, p. XXXI-463”. — Cf. Anatol Lewicki, *Kwartalnik historyczny*, t. XI (1897), p. 156-162.

² Pierling, *Revue des questions historiques*, XLII, p. 352.—Cf. Uspenski, *Origina și desvoltarea cestiunei Orientului în Rusia*, St. Petersburg, 1887 (în rusește); Al. Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și Domnița Elena, fiica Domnului Moldovei Ștefan cel Mare, 1472-1509*. Bucuresci 1895. (Extr. din *Analele Acad. Rom.*, ser. II, t. XVII.)

pate împreună în o „Bibliografie a cestiunei naționalităților din Austro-Ungaria“, bine distinctă de cea a cestiunei orientale. Austria este interesată în cestiunea Orientului nu prin agitațiile Românilor din Ungaria ci prin stăpânirea Bosniei și Herzegovinei, care i-a deschis drumul în peninsula balcanică. Prin urmare numai scrierile privitoare la raporturile dintre aceste provincii și Austria intră de drept într'o bibliografie a cestiunei orientale.

Se va obiecta poate că d. Bengescu, ca Român, a admis în bibliografia d-sale și scrierile privitoare la Românii din Ungaria, deși văzuse poate că ele nu fac parte din cestiunea Orientului. Argumentul nu ar fi din cele mai tari, căci el ar da dreptul în cazul acesta unui Polonez de a introduce în cestiunea Orientului publicațiunii privitoare la împărțirea Poloniei, cestiune ale cărei raporturi cu cestiunea orientală sînt tot atît de depărtate ca și cele ale luptelor Românilor din Ungaria.

În orî ce cas admițînd chiar această categorie de scrieri, ea trebuia să fie mai complectă de cum o dă notița d-lui Bengescu, unde constatăm lipsa următoarelor :

Roberto Fava. *La Question roumaine et les agents de M. Wékérlé à l'étranger* (La Questione rumena e gli agenti del signor Wékérlé în Italia); traduite de l'italien et avec une préface par **P. G. Cantilli**. Paris, imprimerie G. Pelluard, 1894, în 16^o p. VII-31. ¹

Lettre au général Garibaldi. Paris, imprimerie Piloy, în 8^o p. 8.— Îscălit: J. A. Vaillant, Paris, 27 novembre 1861.

Autour du Millénaire hongrois, par **Jean T. Ghica**, licencié en droit, membre de la Société d'anthropologie. Paris, impr. A. Lemerre, 1896, în 8^o p. 27. ²

La Question des nationalités en Hongrie. Brochure explicative du meeting tenu le 11 juillet 1896, à la salle Wagram, sous la présidence de M. E. Flourens, député, ancien ministre des affaires étrangères, etc. etc. Edition du Comité des trois nationalités. Paris. impr. de la Cour d'appel, L. Maretheux directeur, 1896, în 8^o, p. 31.

La Question des trois nationalités en Hongrie. Compte rendu du meeting tenu le 11 juillet 1896, à la salle Wagram, à Paris, sous la présidence

¹ Originalul italian :

Roberto Fava. *Questione rumena e gli agenti del signor Wekerle in Italia*, Parma tip. Ferrari e Pellegrini, 1894, în 16^o p. 69.

² Cf. Bengescu, *Notice*, no. 2075.

de M. Emile Flourens, député, ancien ministre des affaires étrangères, etc. Discours prononcés, télégrammes, lettres d'adhésion et articles de journaux concernant le meeting. Edition du Comité des trois nationalités. Paris, impr. de la Cour d'Appel, L. Maretheux directeur, 1896, în 8^o p. 104.

La Question des nationalités, par le **Général E. Tarr.** Paris, impr. Vallée, 1867, în 8^o, p. 16.

Origine et statistique des nationalités de l'empire d'Autriche, par **P. de Haulleville.** Bruxelles 1873, în 8^o, p. 31.

La Hongrie et la crise européenne, par **J.-E. Horn.** Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, 1860, în 8^o, p. 31.¹

Question austro-hongroise et intervention russe. Paris, Amyot, 1849, în 8^o, p. 50.

Scènes des camps et des bivouacs hongrois, pendant la campagne de 1848—1849; extraits des mémoires d'un officier autrichien, publiés en anglais et en allemand etc., etc.; par M. **Philartète Chasles**, professeur au Collège de France. Paris, Eugène Didier éditeur, 1855, în 12^o p. XXIV-327.

De l'esprit public en Hongrie depuis la Révolution française, par **A. de Gerando.** Paris, au comptoir des imprimeurs-réunis, 1848, în 8^o, p. IV-505.²

Din scrierea notată în bibliografia d-lui Bengescu la No. 426, a apărut o noă ediție în anul următor :

Histoire des Révolutions de l'empire d'Autriche, années 1848 et 1849; par **Alphonse Balleydier**, 2-e édition revue et augmentée du portrait de l'auteur par Raffet. Paris, comptoir des imprimeurs-réunis, V. Comon, éditeur, 1854, 2 vol. în 8^o p. CXIV-279, 324.

Iar bibliograful ungar Petrik citează³ o altă ediție apărută în Belgia. Ambele acestea au rămas necunoscute d-lui Bengescu :

Balleydier, Alphonse. *Histoire des Révolutions de l'empire d'Autriche, années 1848 et 1849.* Bruxelles, H. Goemaere, 1853, în 8^o p. L-426.

Tot aci a apărut și o ediție, alta de cit cea citată de d. Bengescu, a continuării acestei lucrări :

¹ Cf. Bengescu, *Notice*, no. 1065 nota.

² Apărută și în limba germană :

Ueber den öffentlichen Geist in Ungarn seit dem Jahre 1790; von **A. de Gerando**. Mittl. der ungarischen Gelehrten Gesellschaft, Mit einer ethnographischen Karte des Königreichs Ungarn. Leipzig, Verlag von J. J. Weber, 1848, în 16^o p. VIII-448.—Cf. Bengescu, *Notice*, No. 356.

³ Petrik Géza, *Bibliographia Hungariae*, Budapest 1888, t. I, pag. 169.

Histoire de la guerre de Hongrie en 1848—1849, pour faire suite à l'Histoire des révolutions de l'empire d'Autriche, par Alphonse Balleydier, Avec une carte des opérations militaires. Bruxelles, imprimerie-librairie de H. Goemaere, 1853, in 8° p. 248.

Toate aceste scrieri despre istoria Rusiei și afacerile ei interioare, despre alianța franco-rusă și despre cestiunea naționalităților din Austro-Ungaria, neapartinând cestiunii Orientului, prezența lor în bibliografia d-lui Bengescu nu va contribui a'i da acestei lucrări „caracterul de unitate” și „precisiunea” promise în promise în prefață.

II

Văzurăm planul lucrării d-lui Bengescu, cea ce are el de necomplet și întru cit a fost observat de autor în alcătuirea notiței sale. Rămîne acum să cercetăm această notiță din punctul de vedere pur bibliografic, adică al executării lucrării în planul ales.

Am spus că în bibliografia d-lui Bengescu sînt citate „*d'une façon générale*” numai scrierile publicate în Franța și Belgia. Bibliografiile de asemenea natură sufer toate de neajunsul de a nu corespunde pe deplin scopului pentru care sînt, sau trebuesc a fi făcute, de a oferi adunat materialul cit de com- plect pentru studiarea unei cestiuni. O bibliografie a cestiunii Orientului trebuie să ofere răspunsul deplin la întrebarea: Ce s'a scris asupra acestei cestiuni, fie ea privită în întregime, fie în una din diferitele ei faze sau aspecte.

De un interes secundar este a se ști dacă scrierile privitoare sînt scrise în limba franceză, engleză sau germană, dacă ele au fost imprimate la Paris, Nantes, Berlin ori Charlottenburg.

Un distins istoric și bibliograf frances, Ch.-V. Langlois, profesor de științele auxiliare ale Istoriei (între care intră și Bibliografia) la Sorbona, caracterisează acest fel de repertorii bibliografice în următorul mod:

Les répertoires de livres d'histoire sur n'importe quels sujets qui ont le caractère commun d'avoir été publiés dans le même pays, sont, presque tous, des catalogues de libraires, et n'ont pas de valeur scientifique.

Și mai departe :

Ce qui rend inutiles les répertoires de ce genre, c'est que les tables méthodiques des répertoires généraux de Bibliographie nationale en fournissent, pour chaque pays, l'équivalent. Si l'on veut savoir quels sont les livres d'histoire qui ont été publiés en France, par exemple, de 1840 à 1875, il suffit de consulter les t. VII et VIII du *Catalogue de la Librairie française* de O. Lorenz. ¹

Bibliografia d-lui Bengescu nu e dar o bibliografie a cestiunei Orientului, de oare ce ea nu menționează de cît scrierile franceze privitoare la această cestiune, și nici pe acestea toate, lipsindu-i cele tipărite, foarte numeroase, aiurea de cît în Franța și Belgia.

Faptul însă că autorul, în calitate de secretar de legațiune și ministru plenipotențiar la Paris și Bruxelles, a fost în pozițiune a obține notițe mai complete asupra cărților tipărite în Franța și Belgia, explică, dacă nu justifică preferința ce d-sa a dat acestor publicațiuni, și aspectul fragmentar cu care lucrarea d-sale se prezintă. S'ar mai putea adăoga că limba franceză, fiind foarte răspândită, era aleasă de preferință pentru redactarea manifestelor și broșurilor în care publiciștii europeni discutați cestiunea Orientului; ast-fel că, o bibliografie a operilor scrise în franțuzește asupra cestiunei orientale, ar cuprinde, dacă nu totalitatea, cel puțin cea mai mare parte a publicațiunilor asupra acestei cestiuni.

Dar, pe lingă că numărul broșurilor scrise în altă limbă de cît cea franceză, cu deosebire în cea germană sau engleză, rămîne foarte mare pentru a putea fi neglijat, ar trebui ca acea bibliografie franco-orientală să cuprindă cel puțin totalitatea cărților ce s'au scris în limba franceză dar care s'au tipărit aiurea de cît în Franța, cu deosebire în Germania, Grecia și la Constantinopole. Acestea însă, cum am spus, lipsesc din bibliografia d-lui Bengescu.

Un alt inconvenient al bibliografiilor fragmentare, publicate după țara în care publicațiunile s'au tipărit, Franța și Belgia în cazul d-lui Bengescu, este și acela de a nu cuprinde și

¹ Ch.-V. Langlois, *Manuel de Bibliographie historique*, I, Paris 1896, p. 92.

răspunsurile ce au provocat unele scrieri, cu deosebire broșurile politice, răspunsuri tipărite tot în limba franceză dar aiurea de cât în Franța.

Ast-fel, broșurilor de la No. 1618 și 1636 li s'au răspuns prin :

Une Réponse à M. de Kéraltry, à propos de son ouvrage intitulé: „Mourad V, prince-sultan-prisonnier d'état; par le Dr. L. Capoleone. Constantinople, 1878, în 8^o p. 20.

Réfutation d'une brochure grecque, par un Valaque Epirote. Extrait du „Courrier d'Orient“, (Constantinople), 1879, în 8^o p. 31. ¹

Iar la scrierea apărută în Franța, și care totuși lipsește la d. Bengescu :

Question des Lieux saints par **Eugène Boré**. Paris, J. Lecoffre et C-ie 1850. ²
s'a răspuns prin broșuri tipărite la Constantinople și Malta :

Réponse à la brochure de M. Boré intitulée: „Question des Lieux-Saints“, Constantinople, imprimerie de Jean Lazarides, 1851, în 8^o p. 93.

La Vérité sur la question des Lieux-Saints, par quelqu'un qui la sait. Imprimé à Malte, août 1853, în 8^o p. 31. ³

Un alt cas e acela al „Memoriilor“ pe care Dr. A. Goudas le-a adresat puterilor europene în favoarea Greciei. Din aceste memorii, în număr de trei, numai cel din urmă s'a tipărit în

¹) V. și alte scrieri de polemică privitoare la cestiunea Romînilor macedoneni, tipărite aiurea de cât în Franța și care lipsesc, prin urmare, din notițele d-lui Bengescu :

Études historiques sur les Valaques du Pinde. Extrait du „Courrier d'Orient“. Constantinople, imprimerie du „Courrier d'Orient“, 1881, în 8^o p. 236 și 8 foi nepag.

Les Grecs, les Valaques, les Albanais et l'empire Ottoman, par un Valaque du Pinde. Bruxelles (?), 1886, în 8^o p. 199.

Ofeicoff. *La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique.* Philippopoli imprimerie centrale, 1888, în 8^o p. 388 și 2 hărți.

Études sur les Valaques du Pinde. F. 1, 1894, în 8^o p. 16 și o hartă.

La Politique grecque en Turquie (Extrait d'une série de correspondances de Constantinople, publiées dans la „Correspondance de l'Est“). Vienne (?) 1890 în 16^o p. 22.

²) Felix Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit*, Berlin 1892, p. 30.

³) O a treia broșură, identic intitulată ca cea d'întîi, s'a tipărit la Constantinople, „impr. d'Antoine Coromila“ Autorul ei, după Bamberg (*op. cit*

Paris, iar cele-lalte două în Corfu. Cite trele însă lipsesc din notițele d-lui Bengescu :

Ἐπίμνημα πρὸς τὰς προστατίδας τῆς Ἑλλάδος δυνάμεις καὶ πρὸς ἅπαντα τὸν πολιτισμένον κόσμον.—*Mémorandum aux trois puissances protectrices de la Grèce et au monde civilisé.* Ἐν Κερκύρα, 1862, in 8^o p. 32.

Scrisă în limbele greacă și franceză și iscălită : „Au nom des réfugiés politiques de Smyrne, Dr. A. N. Goudas.“ Cele l'alte două memorii sînt numai în franțuzește :

Second mémorandum adressé aux trois puissances protectrices de la Grèce et au monde civilisé, par le **Dr. A. Goudas**. Corfou, 1862, in 8^o p. 74.

Troisième mémoire adressé aux puissances protectrices de la Grèce et a tous les peuples civilisés, par le **Dr. A. Goudas**. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, 1862, in 8^o p. 31.

10 septembre 1862.

Caracterul de inferioritate ce îl constituie pentru bibliografia d-lui Bengescu faptul că ea e incompletă, putea fi compensat, dacă scrierile citate ar fi fost alese după importanța lor, adică dacă notița de care ne ocupăm ar fi fost o bibliografie critică.

Acestea se știe că sînt de două feluri : unele cari copriind numai scrierile de valoare, ce pot ajuta la cunoașterea cestiuneii, excludînd într'adins pe cele a căror citire nu ar aduce un profit apreciabil pentru acest scop. Acestea sînt manualele bibliografice cu scop didactic, întrebuițate în studiile universitare, și ca model poate servi lucrarea lui Dahlmann, revă-

p. 30), este un fost patriarh al Constantinoplei. Cea d'întîi este scrisă de unul din medicii sultannului, iar cea tipărită la Malta de Fuad Effendi, mai tîrziu Mare Vizir. (Bamberg, *op. cit.* p. 24, uota 3).

V. și o altă lucrare asupra acestui subiect, tipărită tot la Paris, care de asemenea lipsește din notița d-lui Bengescu.

Solution nouvelle de la question des Lieux Saints, suivie d'une notice sur la véritable rose de Jéricho, avec deux plans coloriés de l'église du Saint-Sépulcre, indiquant l'état de possession des communions chrétiennes dont l'église du Saint-Sépulcre, avant et après l'incendie de 1808, par M. l'Abbé **J. H. Michon**. Paris, au comptoir des imprimeurs-unis. Comon et C^{ie} 1852, in 16^o p. 107.

zută de Waitz¹, după care s'aŭ luat și G. Monod² și H. Pirenne.³

A doua categorie de bibliografii critice o constituie acelea ce menționează toate scrierile privitoare la cestiune, dar în care cititorul e prevenit de valoarea fie-căreii scrieri prin câte-va cuvinte. Superioritatea acestor din urmă bibliografii este evidentă, de oare-ce ele scutesc pe lectorii nepreveniți, mai ales pe debutanții în erudițiune, de a căuta, consulta și poate chiar lua în serios opere fără valoare, a căror lipsă din repertoriile din prima categorie ei 'și-ar explica-o prin faptul că autorii acelor repertorii nu aŭ avut cunoștința de ele, sau că nu aŭ voit să'și mărească peste măsură volumul repertoriilor.

Bibliografia d-lui Bengescu, însă, nu poate fi socotită în nici una din aceste categorii. Ea coprinde titlurile tuturilor cărților cunoscute de autor asupra cestiunii Orientului, înșirate în ordinea cronologică a aparițiunii lor, fără nici o indicațiune asupra valorii și interesului ce ele prezintă pentru cunoașterea acestei cestiuni.

Valoarea bibliografiilor de asemenea natură, puțin practice și neoferind cea ce constituie însăși rațiunea de a fi a orî-căreii bibliografii: înlesnirea studierii unei cestiuni, este mică. In această privință nu va fi de prisos a cita aci părerile autorizate ale unor distinși bibliografi, Ch.-V. Langlois, citat mai sus, H. Stein, directorul revistei „*Le Bibliographe moderne*“ și Frantz Funck-Brentano, bibliotecar la *Arsenal*.

¹ *Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der Deutschen Geschichte. Quellen und Bearbeitungen systematisch und chronologisch verzeichnet. 6. Auflage, bearbeitet von E. Steindorff. Göttingen, Dieterische Verlags-Buchhandlung 1894, in 8^o p. XVI-730.*

² *Bibliographie de l'histoire de France. Catalogue méthodique et chronologique des sources et des ouvrages relatifs à l'histoire de France, depuis les origines jusqu'en 1789, par G. Monod, maître de conférences à l'École Normale supérieure. Paris, Hachette 1888, in 8^o p. XII-420.*

³ *Bibliographie de l'histoire de Belgique. Catalogue méthodique et chronologique des sources et des ouvrages principaux relatifs à l'histoire de tous les Pays-Bas jusqu'en 1598 et à l'histoire de Belgique jusqu'en 1830; par Henri Pirenne, professeur à l'Université de Gand. Gand, H. Engelcke 1893, in 8^o p. XVI-230 și o foac.*

Il est clair, zice d. Ch.-V. Langlois, que les Bibliographies non critiques, les simples listes de titres plus ou moins rationnellement ou commodément rangés, sont des répertoires grossiers. Elles ont des inconvénients graves. Par exemple, en révélant à un lecteur l'existence de vingt ouvrages, dont les titres sont similaires, sur un sujet qui l'intéresse, sans le prévenir, si c'est le cas, que dix-huit de ces ouvrages n'ont, on n'ont plus, aucune espèce de valeur, les Bibliographies non critiques condamnent ce lecteur, soit à choisir au hasard, soit à rechercher et à lire dix-huit ouvrages inutiles. Nous avons tous été induits, par des répertoires de cette espèce, à faire la chasse à des plaquettes rares, aux titres alléchants, qui se sont trouvées, à l'user insignifiantes, si bien que c'eût été une économie de force et de temps de les avoir ignorées tout à fait ¹

Tot ast-fel și d. Frantz Funck-Brentano :

Devant l'amoncellement de la production intellectuelle sur toutes les questions possibles, le devoir du bibliographe consistera, d'une manière de plus en plus pressante, à ne pas se contenter d'empiler titres d'ouvrages sur titres d'ouvrages, mais à distinguer les travaux intéressants ou utiles, contenant soit des faits ou documents, soit des idées dignes d'être pris en considération. ²

Aceleași idei, în fine, le susține și d. Stein, spunând :

Non seulement il est indispensable que la bibliographie, pour être vraiment utile, se spécialise de plus en plus ; il est encore nécessaire qu'elle soit raisonnée et expliquée. Ce n'est pas tout d'aligner à la file de longues listes de livres et d'articles de périodiques ; ce n'est pas tout de bien classer ses fiches et de bien corriger ses épreuves : il faut lire, comprendre et critiquer. La véritable bibliographie doit être faite à tête reposée, par des gens connaissant la matière traitée, et pouvant donner un avis utile sur la façon dont elle a été traitée. Un bibliographe digne de ce nom ne doit être un enregistreur mécanique qui copie sans comprendre et ne sait pas mettre en garde contre les livres mauvais : il doit être un spécialiste et pouvoir discerner l'ivraie du bon grain. Il ne me chaut guère de savoir qu'il existe, sur une question quelconque, 30 livres et 200 articles de revues, si le répertoire bibliographique que je consulte ne m'indique pas le meilleur livre à consulter dans tel cas ou à tel point de vue qui me concerne particulièrement. ³

Dar bibliograficile făcute din acest punct de vedere sînt

¹ Ch.-V. Langlois, *A propos de l'Institut international de bibliographie*, in *Revue internationale des bibliothèques*, 1895—96, p. 118 sq.

² Frantz Funck-Brentano, *Les Problèmes bibliographiques et leurs solutions*, in *Revue des deux Mondes*, 1 Ianuarie 1898, p. 198.

³ Henri Stein, *L'Institut international de bibliographie et le projet de bibliographie universelle*, in *Le Bibliographe moderne*, I (1897), p. 124 sq.

foarte greu de realizat. Ele nu pot fi întreprinse de cît de specialiștii cari au studiat adînc și complect cestiunea cărei voesc să'î întocmească un repertoriu bibliografic. In cazul acesta nu mai e o știință de sine stătătoare, ci o metodă, o seamă de reguli de care oamenii de știință, istoricii, naturaliștii, matematicii, etc., se vor servi pentru a'și clasifica și ordona izvoarele și materialul de studii al specialității lor.

Aceste repertorii bibliografice sînt cele mai de preferit fără îndoială. Intocmirea lor însă e însoțită de prea mari dificultăți, pentru ca numărul lor să fie îndestul de mare spre a satisface nevoile din ce în ce mai întinse și mai grabnice ale științei. Pînă atunci e imprudent a respinge încercările doveditoare de multă bunăvoință ale unor bibliografi sau simpli amatori, repertoriile în cari scrierile sînt inventariate după titluri nu după coprins, și cari pot aduce încă reale servicii. Bibliografia și așa nu presintă multe agremețe, expunînd chiar pe cei ce o cultivă la reputațiunea unor incapabili de lucrări mai inteligente, pentru ca fructul ostenelelor lor să fie respins cu asprime, chiar de aceia cărora el le-ar fi de folos.

Pentru compensațiune însă e necesar a se complecta indicațiunea titlurilor de cărți cu acea a tuturilor recenziunilor ce aparițiunea lor a provocat prin reviste, anuare și alte publicațiuni. Cu modul acesta bibliograful, neputînd să'și dea părerea sa critica asupra fie-cărei scrieri menționate, fie din lipsă de competență, necunoscînd destul de bine fondul cestiunei, fie din lipsa de timp pentru a consulta toate scrierile despre o cestiune, fie din condițiunile în care el și-a lucrat repertoriul, departe de marile colecțiuni bibliografice, și în imposibilitate prin urmare de a le consulta; această lipsă poate fi împlinită prin indicarea recenziunilor în care scrierile bibliografiei sale au fost judecate. Cititorul prin aceasta e pus în pozițiune de a'și da seama de valoarea operii, al cărei titlu i-a atras atențiunea, și o va consulta sau procura după cum din recenziunile citite va reeși că consultarea ei i-ar fi de vre-o utilitate. Ast-fel citarea fără de nici un comentariu a operelor lui P. Coquelle: „*Le Royaume de Serbie*“ (No. 2019) și „*Histoire du Monténégro et de la Bosnie*“ (No. 2030), nu numai că nu va fi de vre-un folos,

dar chiar va fi păgubitoare pentru cititorul neprevenit asupra valorii acestor scrieri. Un critic competent asupra cestiuilor balcanice, P. Pisani, le caracterizează cu multă asprime: „les deux ouvrages de M. Coquelle, écrits dans une langue prudhommeque sans souci d'une méthode quelconque, ils révèlent une absence presque totale de recherches préliminaires: c'est superficiel. vague ou faux.“¹ În aceeași revistă o altă scriere a lui Paul de Réglă: „*La Turquie officielle. Constantinople. Son gouvernement, ses habitants, son présent et son avenir*“, citată de d. Bengescu de asemenea fără comentariu (No. 1881), este arătată ca o scriere lipsită de valoare: „un véritable pamphlet, dont nous ne pouvons apprécier la véracité; de plus, nombre de chapitres de se livre cherchent à piquer la curiosité par des détails de moeurs qui semblent empruntés à certaines feuilles du boulevard“. ²

Cititorul cum va putea ghici, din simpla citire a titlului, valoarea diferitelor cărți citate într'o bibliografie, dacă nu i se va indica unde să se adreseze pentru aceasta?

Indicarea recensiunilor făcute asupra scrierilor despre cestiunea Orientului lipsește de asemenea din bibliografia d-lui Bengescu.

Rămîne atunci că în această bibliografie se dă numai titlul cărților, numele autorilor, locul și anul tipăririi, numele editurii și formatul cărților, fără numărul paginilor. ³

În privința numelui autorului se știe că unele publicațiuni, destul de numeroase chiar asupra acestei cestiuni, ca și asupra orî-cărei cestiuni politice, sînt anonime sau iscălite cu nume fictive. E totuși de multe ori interesant a se ști numele adevărate ale autorilor acelor broșuri și e de datoria bibliografilor de a-l afla. Pentru cărțile scrise în limba fran-

¹ *Revue historique*, t. LXII (1896), p. 144.

² *Ibid.* t. XLVIII (1892), p. 213.

³ În „Bibliografia franco-romină“ se mai da, pe lângă numărul paginilor și „cota“ Bibliotecii Naționale din Paris. Depărtarea autorului de Paris l-a împiedicat de a da această din urmă indicație și pentru „Bibliografia cestiunii Orientului“. (Bengescu, *Notice* p. XI).

ceză această lucrare este mult ușurată de lucrările citate mai jos ale Quérard (3 vol. în 8^o) și Barbier (4 vol. în 8^o). Ajutat de aceste lucrări d. Bengescu dă numele autorilor la un însemnat număr de scrieri anonime, și ar fi nedrept a insista că acest lucru nu l-a făcut pentru toate publicațiunile anonime sau iscălite cu pseudonime. Aceasta ar însemna că autorul să fi întârziat cu publicarea bibliografiei sale la infinit, căci în tot-d'a-una se va găsi un pseudonim indescifrabil pentru puterile și cunoștințele unui singur erudit. Vor veni alții pe urmă și vor complecta cercetările d-sale, micșorînd ast-fel din ce în ce cîmpul necunoscutului. ¹

Este curios totuși cum d. Bengescu dă ca scriere anonimă, al cărui autor e necunoscut, pe acea de la numărul 1281: „*Les Principautés-Unies devant la Conférence. Mars 1866*“, cînd d-sa știa bine odată ² că autorul acestei broșuri este filo-romînul Ubicini.

Un alt cas e cu scrierea menționată la No. 697: „*L'Islam des sultans devant l'orthodoxie des tzars*“. D. Bengescu dă numele autorului acestei publicațiuni în notă, cu caractere mici, ca și cum ar fi anonimă. Pe coperta scrierei însă acest nume se citește în toate literile și însoțit de toate titlurile sale.

L'Islam des sultans devant l'orthodoxie des tzars; par **J.-A. Vaillant**, fondateur du Collège interne de Bucharest et de l'Ecole gratuite des filles, professeur de littérature a l'Ecole nationale de Saint-Sava. Paris. E. Dentu, libraire-éditeur, (Montmartre, impr. Pilloy et Comp.). 1855, în 12^o p. 113.

Tot ca anonimă este trecută scrierea de la No. 1533. ³ Aci numele autorului nu este dat nici măcar în notă, de și

¹ Ion Ghica afirmă că broșura „*Coup d'oeil sur l'état actuel de la Valachie etc.*“ iscălită: „M. de L***, ancien agent diplomatique,“ (No. 207), este scrisă de dînsul cu ajutorul profesorului său Satur, după notele trimise de Cimpineanu (*Scrisori*, p. 114 sq.).—Cf. Barbier (*op. cit.* III, 1084) care atribuie broșura: „*La Propagande russe en Orient, Bulgarie et Roumanie*“ (Beng. No. 1298) lui *Eugène Carada*.—V. și No. 1146: *La Transylvanie etc.* par P*** (Pompiliu Piso); No. 2009: *Jean d'Argès* (Jean T. Ghica), etc.

² *Les Origines de l'histoire roumaine*, par **A. Ubicini**, précédée d'une notice biographique par **G. Bengesco**. Paris 1887, p. XXV.

³ *La Grèce telle qu'elle est*, précédée d'une lettre de M. le marquis de Queux de Saint-Hilaire. Paris, F. Didot et C-ie (Athènes, Wilberg), 1877, gr. în 8^o.

el se putea citi, de asemenea însoțit de titlurile sale, pe coperta cărții :

La Grèce telle qu'elle est; par **Pierre A. Morattinis**, ancien consul de Grèce, chevalier de l'ordre du Sauveur et de l'ordre de S. Anne de Russie; précédé d'une lettre du M. le **M-is de Queux de Saint-Hilaire**. Paris. Firmin Didot et C-ie, libraires-éditeurs, Athènes librairie Karl Wilberg, Berlin, librairie A. Asher et C-ie (Athènes. typogr. de Pierre Perris), 1877 în 8^o p. XII-(II)-589.

Da altă parte unele cărți anonime sînt menționate de d. Bengescu ca purtînd numele autorului pe foaia cu titlu, cum e cea de la No. 179 :

„Observations sur la dernière campagne de Turquie. par M. Jacques Tolstoy officier d'état-major russe. Paris, de l'impr. de Goetschy, 1829, în 8^o.

Pe coperta acestei broșuri se citește numai :

Observations sur la dernière campagne de Turquie. Paris chez Anselin, Delaunay, etc. Impr. de Goetschy, 1829, în 8^o p. 42.

Iar la fine e iscălit : *Un officier d'état-major russe*. Nicăieri deci nu figurează numele lui Jacques Tolstoy, care, aflat de d. Bengescu de aiurea de cît din titlul cărții, trebuia pus în notă, cu caractere mici, adică așa cum e pus numele aceluiași autor la o broșură anterioară (No. 174), și cum nu trebuia pus numele lui Vaillant la broșura de care vorbirăm mai sus. ¹

De asemenea pe coperta cărții de la No. 128 se citește numai inițialele J.-B. M., pe cînd d. Bengescu dă numele întreg al autorului : „J.-B. Marchetti, avocat“, și aceasta nu o face nici în notă nici în parentes, ca și cum acest nume e într'adevăr tipărit pe coperta cărții menționate.

Mai curios însă este cu scrierea : „*Le Traité de Paris du 30 mars, étudié dans ses causes et ses effets*, Paris, Amyot, 1856“. Autorul acestei scrieri, după d. Bengescu (No. 870) e „le Chevalier Louis Debrauz, conseiller de S. M. I. et R. Apos-

¹ Că această broșură s'a publicat fără nume de autor, d. Bengescu o mai putea vedea și din felul cum e formulat titlul întîmpinării făcute de un frances. „Réponse aux Observations d'un officier d'état-major russe sur la dernière campagne de Turquie, par Victor Magnier..“ Dacă autorul acestei întîmpinări ar fi cunoscut numele autorului „Observațiunilor“, l-ar fi spus, cum o face în contra-răspunsul ce îl adresează replicei iscălite a lui Tolstoy.

tolique l'Empereur d'Autriche". Pe exemplarul ce l am dinainte eü citesc din contra, că această carte e făcută „par le correspondant diplomatique du Constitutionnel". Să fie același personajü ?

Alte-orî d. Bengescu atribue unele publicațiuni altor autori de cit celor adevărași. Ast-fel e cu No. 1012, căreia îi consacră următoarea notiță :

Histoire diplomatique de la question orientale de 1853 à 1856, d'après des documents inédits, et suivie d'un mémoire sur la question des Lieux saints. Bruxelles, **Plateau**, 1858, în 8^o.

Par Auguste Gathy.

La Préface est signée A. G. de L***.

Deuxième édition, *ibid.*, *id.*, 1858, în 8^o (d'après le Catalogue des *Russica*, II. 908).¹

Asupra acestei cărți trebuie observat mai întâi că ea este o traducere. Originalul a apărut în limba germană, fără „Memoriul asupra cestiunei Locurilor Sfinte" și sub titlul :

Türkische Rede nach besondern Quellen. Ueber den Ablauf der orientalischen Angelegenheit um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. Mit einem Anhang enthaltend den Friedensvertrag vom 30 März 1856 nebst Erläuterungen Leipzig, Verlag von Otto Wigand, 1857, în 8^o, p. XVI-142.

Apoi că autorul ei nu este Auguste Gathy.

Prefața este într'adevăr iscălită cu inițialele *A. G. de L.*, care atît după Querard² cit și după Barbier³ ascund numele

¹ Titlul acestei scrieri este inexact reprodus de d. Bengescu. Ne-avînd la îndemînă *Russica* contelui Korff, nu știm dacă eroarea trebuie atribuită acestui bibliograf sau d-lui Bengescu. Titlul ei exact este :

Histoire diplomatique de la crise orientale de 1853 à 1856, d'après des documents inédits, suivie d'un Mémoire sur la question des Lieux saints. Bruxelles **et Leipzig**, **Emile Flatau** ancienne maison Mayer et Flatau (Brux. impr. de Ch. Lelong), 1858, în 8^o p. V-157.

² J.-M. Quérard, *Les Supercheries littéraires dévoilées*, 2-e édit. publ. par G. Brunet et P. Janet, Paris 1869, t. I, col. 215 : „A. G. de L. (Auguste Gathy, né à Liège en 1800, mort à Paris en 1858).“

³ A.-A. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, 3-e édit. publ. par Ol. Barbier, René et Paul Billard, Paris 1873, t. II, col. 773 : „La préface de cet ouvrage, signée A. G. de L., est de Auguste Gathy, littérateur musicien, né à Liège en 1800, mort à Paris en 1858.“ Notă de (Ulysse) Capitaine.

scriitorului belgian Auguste Gathy, totuși de aci nu urmează că întreaga scriere aparține acestui autor. Din potrivă, termenii în care opera este prezentată publicului în prefață, arată destul de clar că autorul acesteia este o persoană deosebită de autorul scrierei.

Nons présumons que, — se zice în prefață despre autorul scrierei, — *appartenant lui même à la race germanique*, il a surtout voulu montrer l'immense importance que le traité du 30 mars 1856 doit avoir pour l'émancipation de l'Allemagne de cette funeste influence que la Russie a depuis si longtemps exercée sur le développement intérieur des États de la Confédération (p. 5).

Fără îndoială că cine-va nu ar vorbi despre sine în așa termenii. De alt-fel presupunerea prefațierului, despre origina germană a autorului se mai confirmă și prin faptul că originalul apăruse în limba germană și prin chiar mărturisirea autorului, Felix Bamberg, care revendică mai târziu paternitatea acestei scrieri.¹

Cu acestea am ajuns la felul cum sînt reconstituite în bibliografia de care ne ocupăm. numele autorilor scrierilor anonime. D. Bengescu se mulțumește a adăoga în paranteză sau în notă numele autorului presupus, fără a face cunoscute cititorului și cuvintele ce l-au determinat să facă această atribuire sau textele pe care s'a întemeiat. Este adevărat că tot ast-fel a procedat și Quérard sau Barbier, dar aceasta nu îndreptățește, credem, a stărui în această direcțiune, iar unei bibliografii critice i se impune cu aceiași rigoare citarea izvoarelor ca ori-cărei lucrări de erudiție.

Pentru unele din scrierile anonime aflarea autorului este relativ facilă, de oare-ce el însuși o declară în vre-una din publicațiile sale posterioare, cum văzurăm mai sus că a făcut

¹ Cf. F. Bamberg, *Geschichte der orientalischen Angelegenheit*, Berlin 1892 p. 15 nota 1: „Vergleiche mein *Mémoire sur la question des lieux saints* im Anhang der *Histoire diplomatique de la crise orientale de 1853 à 1856* d'après des Documents inédits, Bruxelles 1858, der Uebersetzung meine, 1857 in Leipzig erschienenen „*Türkischen Rede*“.—Cf. de același: „Dr. Bamberg *La Presse et les écrivains allemands sur la question d'Orient*, in *Revue des deux Mondes*, décembre 1854, p. 1041—1048.

Felix Bamberg,¹ ori o numără pe copertă în rîndul scrierilor „du même auteur“, cum e cazul cu No. 243: „*Précis des droits des Moldaves et de Valaques fondé sur le droit des gens et sur les traités*, Paris 1839“, publicată ca anonimă, cu o prefață iscălită F. C., este revendicată de autor pe coperta unei alte scrieri a sa: „*Coup d'oeil rapide sur l'état des populations chrétiennes de la Turquie d'Europe; par Félix Colson*, Paris 1839.“ (No. 237).² Altele iarăși apărute ca

¹ Cf. No. 1349: „*Etudes pratiques sur la question d'Orient. Réformes et Capitulations*, Paris, Veuve Berger-Levrault et fils, libraires-éditeurs, Amyot, éditeur; Strassbourg, Veuve Berger-Levrault et fils 1860, în 8^o p. (II)-IV-393, Introducerea o iscălită: *Un Français*. Numele autorului însă îl aflăm în titlul unei broșuri posterioare: *La Succession au trône de Turquie*; dissertation par M. **Benoit Brunswik**, auteur des „*Études pratiques sur la question d'Orient*“. Paris, Amyot éditeur, 1872, în 8^o p. 48. Din această din urmă broșura d. Bengescu cunoaște (No. 1396) numai ediția II-a, apărută în același an, în 8^o p. VIII-96-IV.—V. și No. 486: „*De la neutralité de l'Autriche dans la guerre d'Orient*, par un Européen, Paris 1854“ și No. 664: „*De la politique médiatrice de l'Allemagne, par M. Ernest Crampon*, auteur de „*la Neutralité de l'Autriche dans la guerre d'Orient*“. Paris 1855; No. 1349 și 1396, etc.

² V. și afirmațiunea lui Ion Ghica că *Précis* este un extract făcut de dînsul, din o lucrare mai întinsă a lui *Filip Colson*, secretarul consulatului francez din București. (I. Ghica, *Scrisori către V. Alexandri*, ediție nouă, București, 1887, p. 176). Această afirmațiune, ce a trecut și în studiul d-lui Petrașcu asupra lui I. Ghica, cu unica schimbare ortografică *Philipe Colson*, (N. Petrașcu, *Scriitorii romîni contemporani*, București 1898, p. 49), pentru a fi adevărată trebuie a se admite că Colson a dat lui I. Ghica în manuscris scrierea sa mai întinsă, care a apărut în urma lui *Précis*, sub titlul „*De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie*“. Prefața scrierei *Précis* nu mai lasă nici o îndoială în această privință: „On ne sentira bien l'importance de cette petite publication que lorsque l'ouvrage que nous préparons sur les Roumans (Valaques, Moldaves, etc.) aura fait connaître: l'état des personnes, la religion...“—Coperta celei alte scrieri a aceluiași autor: *Coup d'oeil etc.*, confirmă de asemenea că *Précis* a apărut înainte de *De l'état etc.* care e anunțată ca fiind; „sous presse“. — Aceași copertă pe care se menționează ca apărută numai o singură scriere a lui Colson cu titlul *Précis etc.* ne face a crede că cite trele scrierile notate de d. Bengescu la No. 230, 231 și 243 sînt una și aceeași. — Scrierea *Précis* s'a tradus și în romînește:

Scurtă descriere a dreptului Moldovenilor și a Muntenilor, fundată pe dreptul gîntelor și pe trataturi: de **Felice Kolson**, tradusă de **Dimitrie A. Sturza**. Iassi, tipografia Buciumului Român, 1856, în 8^o, p. VIII-56 și o foae.

anonime la prima ediție, daū numele autorului în edițiile următoare. Ast-fel este scrierea lui Émile de Girardin, publicată mai întâi ca anonimă :

Solutions de la question d'Orient. Paris, libraire nouvelle, 1853, în 8^o.

iar la a treia edițiune iscălită de autor :

Emile de Girardin. *Solutions de la question d'Orient*, 3e édition. Paris, librairie nouvelle, 1854, în 16^o p. 322. ¹

În fine numele autorilor la o altă categorie de scrieri anonime se întâlnește menționat în alte lucrări, tratînd saū nū acelaș subiect, iar afirmațiunile acestora nu pot avea credință de cît în marginele posibilităței ce aū avut de a cunoaște pe autorul scrierei anonime. Ast-fel sub numele : *A. Sanejouand*, cu care este iscălită scrierea „*Les Principautés roumaines devant l'Europe*“ (No. 878), Aricescu afirmă că se ascunde numele fostului Domn Bibescu. ² Arătînd izvorul acestei știri se dă cititorului prin aceasta mijlocul de control și puțința de corectare, dacă știrea e în contradicere cu alte indicii mai demne de credință. ³ De aci dar necesitatea de a se cita într'o lucrare bibliografică izvoarele pe care se întemeiază stabilirea autorilor pentru scrierile anonime.

După cum am spus d. Bengescu neglijează a face acest lucru, mulțumindu-se să afirme că scrierea cutare se datorește cutărui autor. Inconvenientul unui asemenea sistem este mai mic cînd afirmațiunea d-sale este de acord cu a altor bibliografi, cînd însă vine în contradicere, cititorul, neavînd mijlo-

¹ Din felul cum este citată această scriere în bibliografia d-lui Bengescu s'ar crede că toate edițiile ei aū apărut anonime :

„*Solutions de la question d'Orient*. (Par Émile de Girardin). Paris, Librairie nouvelle, 1854, în 8^o.

„La 2e édition est de la même année ; la 3e de 1854 (în 18^o ; *ibid. id.*) Traduit en allemand par Würzburger, Stuttgart, 1854, în-16^o.“

² C. D. Aricescu, *Corespondința secretă și actele inedite ale capilor revoluțiunii române de la 1848*. broș. III, ed. II, Craiova 1892, p. 140.

³ Cf. Sanejouand, *op. cit.* p. 1 sq. : „Les pays dont nous prenons la cause ne nous sont pas inconnus. *Un séjour assez long* et une étude consciencieuse... Pussions-nous avoir jeté quelque lumière dans un débat aussi important pour la Roumanie, et lui payer ainsi, dans la mesure de nos forces la dette de l'hospitalité“.

cul de a alege adevărul, de a vedea de partea cui stă dreptatea, rămîne cu totul nedomirrit. Un exemplu ni-l va da broșura anonimă intitulată :

La Guerre d'Orient, ses causes et ses conséquences, par un habitant de l'Europe continentale. Bruxelles, imprimerie de A. Labroue et Compagnie, 1854, în 8^o p. 170.

Quérard afirmă că această broșură este scrisă de „M. de Brunow, ancien ambassadeur de Russie à Londres“. ¹ D. Bengescu crede din contră că ea e de „Delsigny de Beaumont“, al cărui nume îl pune în paranteze (No. 540), adăogând în notă : „attribué aussi à Brunnow“. Nicî d-sa însă, nicî Quérard nu citează isvoarele pe cari își au întemeiat afirmațiunile, iar cititorul rămîne nehotărît dacă autorul e „de Brunow“ sau „de Beaumont“. ²

O altă cestiune la care dă naștere lucrarea d-lui Bengescu e acea privitoare la numărul de ordine al publicațiunilor citate. Fie-care publicațiune poartă un număr de ordine, ce, cu ajutorul indexurilor de la finele bibliografiei, slujește a ușura găsirea scrierilor ce interesează. Numărul cel din urmă, 2142, atins prin adăogarea scrierilor din „Bibliografia franco-romîna“; nu represintă cu toate acestea numărul exact al cărților privitoare la cestiunea Orientului și menționate în „Notița“ d-lui Bengescu. În darea numărului de ordine al cărților nu s'a urmat nicî un sistem. Ast-fel unele scrieri sînt lipsite de număr, fiind menționate cu litere mici în note la altele ce se bucură de această favoare. ³ Une ori se dă un singur număr pentru toate volumele unei scrieri, chiar dacă ele au apărut în diferiți ani, ⁴ alte ori din contra se acordă fie-cărui volum un număr de ordine deosebit, menținîndu-se fie-care la anul

¹ Quérard, *Supercheries*, etc. t. II, col. 234.

² Cf. Bengesco, *Notice* No. 586. Este adevărat că există o soluțiune mai repede, acea de a privi cu inutilă această cestiune. Nu însă pentru a duce la asemenea soluțiuni sînt menite lucrările de bibliografie.

³ V. No. 88, 165, 179, 225, 334, 379, 384, 394, 608, 1156, 1243, 1560, 1750, etc.

⁴ V. No. 1524, 1715.

aparițiunei.¹ Tot ast-fel și cu scrierile ce au apărut în mai multe ediții, și din care unele sînt menționate toate la un singur număr,² iar altele la numere deosebite.³ În fine aceiași carte e trecută la două numere.⁴ Ce reprezintă dar numărul 2142? Scrierile privitoare la cestiunea Orientului său numărul volumelor și al edițiilor acestor scrieri? Cele ce văzurăm ne îndreptățește a răspunde că nici una nici alta.

Multe din scrierile admise în bibliografia d-lui Bengescu, ca întrunind condițiunea de a fi tipărită în limba franceză, și în Franța sau Belgia au fost traduse în alte limbi, cu deosebire în limba germană. Altele, din cont.a, ele înseși sînt traduceri după originale germane, engleze, etc. Menționarea acestor traduceri sau edițiuni, făcute în alte limbi de cît cea franceză, e necesară, întru cît ea face posibilă utilizarea scrierilor și celor ce cunosc mai bine limba traducerilor de cît a originalului, sau căroră le sînt mai accesibile, în bibliotecile unde lucrează, edițiile germane, engleze, etc. Un al treilea motiv, în fine, e că une-orî acele traduceri sînt înavuțite cu lucruri ce lipsesc în originalele franceze.

Pentru multe din ele, d. Bengescu, ajutat de bogata bibliografie *Russica* a contelui Korff,⁵ face în note mențiuni de traduceri existente în diferite limbi europene, iar pentru considerațiunile expuse mai sus, nu vom insista nici aci asupra faptului că aceste indicațiuni nu sînt complete. Vom da mai jos totuși titlurile a câtor-va, scăpate din vedere d-lui Bengescu, pentru a le folosi la o nouă ediție a bibliografiei sale.⁶

¹ No. 418-591, 1690-1870, 1928-1980-2082, etc.

² No. 26, 43, 44, 53, 54, 73, 76, 83, 102, 334, 344, 356, 357, 448, 463, 732, 1084, 1409, 1800, etc.

³ No. 429-456, 453-977, 536-1075-1104, 589-1753, 655-930, 695-1173, 772-915, 775-917, 828-1064-1394, 839-957-1020-1226, 841-1073, 869-1039-1117, 874-972-1040, 1337-1361, 1400-1560, 1690-1795-1897-1969, 1523-1940, etc.

⁴ No. 392-496, 416-421, 441-551, 444-557, 446-559, 548-716, 614-755, 702-838, 779-922, 827-952, 829-953, 889-985, 895-987, 1021-1070, 1772-1808, etc.

⁵ *Catalogue de la section des Russies ou écrits sur la Russie en langues étrangères*. Saint-Petersbourg 1873, 2 vol. 8^o,

⁶ V. apend. III.

Am fi dorit însă ca indicațiunile date de d. Bengescu să fie complete, adică să cuprindă întreg titlul cărții, numele traducătorului și al editorului, data, etc. Întocmai ca și la originalele franceze. Simpla mențiune că scrierea a fost tradusă în limba germană, engleză, etc. este insuficientă, dacă cititorul nu va ști cum sînt întitulate acele traduceri, și aceasta mai ales pentru cărțile ale căror titluri sînt alt-fel formulate în traducere de cum e în original, cum e cazul cu scrierea lui F. Bamberg, de care am vorbit mai sus.

Menționarea completă a diferitelor edițiuni, traduceri, răspunsuri provocate sau recenziuni ale unei scrieri ar constitui un fel de biografie al scrierei și nu ar fi lipsită de interes, dînd posibilitatea cititorului de a-și face o idee clară de răsunetul ce acea scriere l-a avut și, pînă la un punct, de însăși valoarea ei.

Descrierea completă a publicațiunilor, originale sau traduceri, trebuie să cuprindă și numărul paginilor ce ele conțin. În „Bibliografia franco-romîna“ această necesitate e observată, nu însă și în „Bibliografia cestiunei Orientului“, cea-ce constituie pentru aceasta din urmă o scădere. Paginația scrierilor ar fi ajutat pe cititor, în lipsa indicațiilor critice să-și dea pînă la un punct seama de valoarea lor, economisîndu-î un timp prețios ce l'ar perde, atras de titlul promițător, în căutarea unei opere, pe care obținînd-o ar vedea că e o neînsemnată broșură de cite-va pagini. Căci, dacă meritul scrierilor nu e tot-d'auna proporțional cu mărimea volumului, el nu e nici cu totul străin.

Tot pentru a pune pe cititor în pozițiune a judeca despre valoarea cărților citate într'o bibliografie necritică, în lipsa altor indicațiuni, din descrierea completă a lor, e necesar a se da și titlurile ce autorii găsesc de cuviință a și le pune pe copertele publicațiunilor lor. Aceste indicațiuni, pe lîngă că ajută, la identificarea și deosibirea autorilor omonimi, mai prezintă interesul de a preveni pînă la un punct pe cititor asupra valorii operelor însăși, judecînd, după ocupațiunile autorului designate prin titlurile ce poartă, dacă el era în măsură să

avea competența cerută pentru a cunoaște cestiunea despre care scrie. Un exemplu ni-l dă scrierea citată de d. Bengescu la No. 53: „*Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le Précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824 par F.-C.-H. L. Pouqueville*“. D. Bengescu se oprește aci cu transcrierea titlului acestei cărți, pe cînd dacă ar fi reprodus și titlurile autorului, înșirate toate pe copertă, ar fi arătat cititorului că acest autor era un erudit și că ocupațiunile sale îl puseseră în măsură de a cunoaște evenimentele ce le descrie: „*ancien consul-général de France, auprès d'Ali pacha de Janina, correspondant de l'Académie royale de Marseille, de l'Académie royale de médecine de Paris, de l'Académie ionienne de Corcyre, chevalier de l'ordre royal de la Légion d'Honneur*“.¹

La unele publicațiuni din bibliografia d-lui Bengescu, sînt date și titlurile autorilor, am fi dorit însă ca aceasta să fie o regulă constantă, pentru a nu vedea inconsecințe ca la No. 1198, unde se dă titlurile traducătorilor nu însă și pe al autorului, care interesa mai mult.

Acum după ce am văzut planul bibliografiei d-lui Bengescu și lipsurile ce ea prezintă, dacă trecem la modul cum sînt transcrise titlurile cărților în această bibliografie, vom constata în genere o mare îngrijire. Aceasta nu însemnează că erorile lipsesc, lucru cu desăvîrșire dificil în lucrări de asemenea natură, unde în mare parte titlurile sînt copiate după cataloage, bibliografii și alte izvoare de a doa mîină. Arătarea unora din ele, nu va fi de prisos, cu cît ele, fiind trecute tot greșite și în indexurile de la finele bibliografiei, utilizarea aceștia devine anevoioasă.

Ast-fel dintre erori de copiere sau de tipar ale titlurilor cităm no. 635: „*Turxie (sic) et Russie, ou réponse...*“, în care *sic* este pus de d. Bengescu, pe cînd în titlu cărței adevărat stă:

¹) Cf. No. 1518. Armée ottomane, etc. par H. Zboinski, officier au corps royal d'artillerie belge, *commandeur de l'ordre impérial du Medjidie, en mission à Constantinople*. Cuvintele subliniate lipsesc din notița d-lui Bengescu, de și ele sînt mai importante de cît cele admise, prin ceea că arată pe autor în măsură de a cunoaște bine subiectul.—Cf. No. 354.

„Turkie et Russie, en réponse...“ — no. 111: Mémoires sur la Grèce et l'Italie...“ în loc de „Mémoires sur la Grèce et l'Albanie...“; — no. 835: L'Autriche, la Turquie et la Moldo-Valachie“ i. l. d. „les Moldo-Valaques“; — no. 1312: „Les Juifs de Roumanie“, i. l. d. „Moldavie“, — no. 1090: „enseignements“ i. l. d. „renseignements“; no. 1520: „la séparation des races“, i. l. d. la répartition actuelle des races“. no. 1443: „La Turquie, ses créanciers et sa diplomatie“, i. l. d. „la diplomatie“; — no. 1978: „Mavrogeni“, p. „Mavroyeni“; „Capo d'Istrias“ i. l. d. „Capodistriass“; (225 nota), Berlin, i. l. d. Paris (480 nota) și altele mai mărunte.¹

Alte ori titlurile sînt transmise trunchiat, cum e:

885. *Mémoires pour servir à l'histoire de la Roumanie (Provinces Danubiennes)*; par **César Bolliac**, ancien vornic [maire et préfet] de la ville de Bucarest. Premier mémoire: **Topographie de la Roumanie**. Paris Just. Rouvier, libraire-éditeur, 1856, în 8^o p. 112.

353. *De l'Empire Ottoman, de ses nations et de sa dynastie, 1841—1845*; par M. **Chaurin Beillard**, ancien commissaire de la législation à Alger. Paris, chez G. A. Dentu, imprimeur-libraire, 1845, în 8^o p. XVI-483.

140. *Description géographique et historique de la Turquie d'Europe, par ordre alphabétique* pour suivre les opérations de la guerre actuelle. Paris-Stassbourg, chez F. G. Levrault, Bruxelles, librairie parisienne, 1828, în 8^o p. VII-183. — Iscălită H. K.

1581. **A. Mlochowski de Belina**. *De Paris à Plevna*. Journal d'un journaliste de Mai à Décembre 1877. Paris, chez tous les libraires [Mayenne, imp. A. Derenne], f. d. [1878], în 12^o p. 293.—Se vend au profit des blessés Russes.

1551. *La Monténégro et les Monténégrins*; par **Spiridion Gopcevič**, traduit de l'allemand. Paris, Octave Doin éditeur, 1877, în 8^o p. VII-190 și 1 foae.

1015. **Siège de Sébastopol**. Journal des opérations du génie; publié avec l'autorisation du Ministre de la guerre, par le **général Niel**, avec un atlas in-folio de 15 planches. Paris, librairie militaire J. Dumaine, libraire-éditeur de l'Empereur, 1858, în 4^o p. [VI]-598 și 1 foae.²

În fine numele autorilor nu sînt tot-d'auna exact reproduse în bibliografia d-lui Bengescu. Ast-fel: *Vallefranche* în loc de *Vallerange* (no. 1184, cf. no. 1115), *Vandevelde* î. l. d. *Van-*

¹ Cf. no. 743.

² Cf. no. 418-591, 1243, 1482, 1719, etc.

dervelde (n. 607), *Charles de**** î. l. d. *le Baron Charles de** (n. 1382), *Bystrzonowski* î. l. d. *Bystrzonowski* (361), *Osman bey* (*Fréd. Millingen ou major Wladimir Andriewitch*), î. l. d. *Frederick Millingen (Osman-Seify-bey)*, *ancien chef de bataillon au service ottoman*“, cum se citește pe coperta cărții (n. 1330) *M. N.-M. Lejeune* î. l. d. *M. J.-M. Lejeune*, etc.

Am spus că asemenea erori trebuie evitate și pentru cuvîntul că trec toate în indexul de la finele bibliografiei, despre care ne mai rămîne a vorbi.

Lucrarea d-lui Bengescu se termină prin două table alfabetice : una de numele autorilor și alta a scrierilor anonime. Intru cît privește primul index, el pare, în teză generală, complet și ușurează mult căutarea operelor al căror autor e cunoscut. El este și mai util pentru aflarea publicațiilor, așezate de d. Bengescu la alt an de cît acela indicat pe copertele lor. ¹

Mici scăperi din vedere sînt și aci, cum e de exemplu lipsa din index a numelui *Dragoumis* (n. 1931) sau *Kinglake* (n. 1222). ²

Mai grave însă sînt erorile de tipar sau transcriere a numelor proprii, care nefiind corigiate prin erata ce lipsește, au trecut și în indexul de numele autorilor. Ast-fel indexul face mențiune de doi autori : *Urquhart, (P.)* și *Urquhart (D)*. În realitate însă ambele aceste nume nu sînt de cît ale unui și aceluiasi autor *David Urquhart*, fost secretar de ambasadă al Angliei la Constantinopole. ³ Confuziunea provine de acolo că, printr'o eroare de copist sau de imprimerie, s'a tipărit la n. 217 numele autorului *P.* în loc de *D.* *Urquhart*. ⁴

¹ Cf. n. 1486 pus la 1876 în loc de 1877 ; 895 la 1356 î. l. d. 1857 ; n. 111 la 1826 î. l. d. 1827 ; n. 1447 la 1875 î. l. d. 1876 ; n. 1387 la 1871 î. l. d. 1872 ; n. 1691 la 1881 î. l. d. 1882 ; 354 la 1845 î. l. d. 1844 ; 226 la 1837 î. l. d. 1836, etc.

² Cf. n. 43.

³ Despre *Urquhart* v. Ion Ghica, *Scrisori*, p. 167-184 (serisoarea IX).

⁴ Asupra acestei scrieri se mai poate observa că, pe lângă ediția din 1836, citată de d. Bengescu : „*La Turquie et ses ressources etc. par D. Urquhart*“, și în care introducerea lui d'Eichtal formează primul volum, iar lucrarea proprie a lui *Urquhart* volumul al doilea în două părți (în 8^o p. 240,256), a mai apărut la Bruxelles, în anul următor, o altă ediție :

Tot printr'o eroare de tipar d. Bengescu atribue lui *A. Russo* scrierea : „Suite ou Supplément à l'histoire politique et sociale des Principautés danubiennes de M. Elias Regnault, Bruxelles 1854“, (No. 694), care e de *N. Rouso*. Aci sunt identificate două personaje diferite: scriitorul oltean N. Rusu și moldoveanul Alecu Ruso,¹ pe cînd mai sus, același autor David Urquhart era despărțit în două persoane: D. și P. Urquhart.

În fine o a treia categorie de erori în indexul autorilor a

„*La Turquie, ses ressources, son organisation municipale, son commerce*, suivis de considérations sur l'état du commerce anglais dans le Levant ; par *D. Urquhart*, secrétaire d'ambassade à Constantinople. Traduit de l'anglais par *Raymond*. Ouvrage précédé d'une introduction Par *M. G. D. E.* ex-membre du Bureau d'économie politique à Athènes. Bruxelles, société belge de librairie, etc. (Imprimerie de E. Laurent), 1837, 2 vol. în 16^o p. 369, 364“.

Introducerea lui d'Eichtal, foarte dezvoltată, formează primul volum al acestei lucrări și poartă titlul :

„*Les deux Mondes*, par *M. G. D. E.* ex-membre du Bureau d'Économie politique à Athènes, servant d'introduction à l'ouvrage de M. Urquhart : „*La Turquie et ses ressources*“; Paris, Arthus Bertrand, libraire-éditeur (Imprimerie de M-me Huzard), 1836, în 8^o p. 472 și o hartă“.

O retipărire a acestei introduceri, în care numele autorului figurează întreg, s'a făcut la Leipzig, în anul următor :

„*Les Deux Mondes*, par *M. Gustave d'Eichtal*, ex-membre du Bureau d'Économie politique à Athènes ; servant d'introduction à l'ouvrage de M. Urquhart : „*La Turquie et ses ressources*“. Publié avec l'autorisation de l'auteur. Leipzig, F.-A. Brokhaus, 1837, în 8^o p. 335“.—Cf. Bengescu, *Notice*, no. 217.

În fine titlul originalului englez este :

„*Turkey and its resources : its municipal organization and free trade ; the state and prospects of english commerce in the east, the new administration of Greece, its revenue and national possessions*, London, Saunders and Otley, 1833, în 8^o p. XV-328.—Îscălit : *David Urquhart*.

¹ Despre Alecu Ruso v. Alecsandri, *Opere complete. Prosa*, București 1876, p. 566—570. Iar autorul broșurei e N. Rusu, fost senator în mai multe rânduri, și care mai târziu iscălește N. B. Lăcusteanu.—Cf. N. B. Lăcusteanu, *Amintiri din trecut*, Craiova 1896, p. 104, 111 : „Tot aci (la Brusa) am scris broșura în limba franceză, imprimată la Bruxelles“ ; Bibesco, *Règne de Bibesco*, II, p. 368 n. 2 : „Suite à l'histoire de Regnault par *Russo Lăcusteanu*.“

provenit din incompleta transcriere a pseudonimelor. Ast-fel, iscălite cu pseudonimul „*Un ancien diplomate en Orient*“ au apărut două cărți, ambele cunoscute d-lui Bengescu, cu deosebirea că în bibliografia d-sale numai una figurează iscălită cu acest pseudonim (No. 1377), pe cînd la cea-laltă (No. 1357) numele autorului e înlocuit numai prin: *Un ancien diplomate*. Natural că felul trunchiat de transcriere a acestui pseudonim nu permite a se vedea legătura dintre ambele broșuri, scrise probabil de același autor.

Dacă însă la indicele autorilor erorile sînt provenite numai din scăparea din vedere la copiere sau tipar, în cea ce privește pe cel d'al doilea index, el e condamnat din chiar punctul de vedere din care a fost executat.

Un index nu își are rațiunea de a fi de cît dacă ajută la folosirea scrierei pentru care e făcut. Ast-fel pentru a afla titlul unei scrieri, cunoscînd numai numele autorului, te adresezi la indexul autorilor, care cum am spus, că în bibliografia d-lui Bengescu poate aduce acest serviciu

Mai necesar de cît acesta e un index al materiilor coprinse într'o bibliografie ce coprinde mai multe cestiuni, cum e cea a d-lui Bengescu. Numai un ast-fel de index face posibilă căutarea materialului bibliografic în cazul, cel mai frecvent, cînd necunoscînd numele autorilor, titlurile cărților sau anul tipăririi, voești să afli ce s'a scris asupra unei cestiuni date.

Cestiunea Orientului, chiar în limitele alese de d. Bengescu, prezintă mai multe subdiviziuni cari pot face obiectul unor studii deosebite. Ast-fel e revoluția Grecilor, resboaiele rusoturce din 1827, 1854, 1878, alianța franco-rusă, cestiunea armenescă, etc. Cum se va ști însă din bibliografia de care ne ocupăm, în care cărțile sînt înșirate în ordinea cronologică a aparițiunii lor, care scrieri sînt consacrate fie-cărei din aceste cestiuni, de cît cu ajutorul unui „index rerum“ ?

Ei bine, un asemenea index lipsește bibliografiei d-lui Bengescu, și această lipsă face utilizarea ei foarte anevoioasă. Argumentul ce s'ar trage din faptul că publicațiunile asupra diferitelor episoade ale cestiunii orientale, fiind apărute în ace-

lași timp cu evenimentele ce le-au provocat sau cu puțin în urmă, aceasta face ca înșirarea publicațiilor în ordinea cronologică a apariției lor, să poată ține locul unei grupări metodice după subiectele ce tratează;—acest argument e just numai pentru o parte de publicații, care nu e cea mai importantă. Scrierile apărute odată cu evenimentele despre care tratează sau cu puțin în urmă, sînt, în marea lor majoritate, dacă nu toate, pamflete și broșuri de ocazie, pline de tirade și declamațiuni în contra barbariei turcești, a indolenței puterilor creștine care nu intervin, oferind cu multă convingere și căldură soluțiunile cele mai extravagante ale cestiunei Orientului. Nu din aceste scrieri însă se va putea cunoaște bine în ce constă cestiunea Orientului, fazele prin care ea a trecut, cu atît mai puțin rezolvirea ei admisibilă.

Lucrările de fond asupra acestei cestiuni, considerată în întregime sau numai în unele din episoadele ce o compun, scrise nu de polemisti plini de bune intenții, dar lipsiți de cunoștințele necesare, acelea ce trebuiesc consultate pentru a ne da, seama de cauzele ce au provocat cestiunea orientală și care îi împiedică rezolvirea: aceste lucrări sînt apărute mai tîrziu după ani de studiu, cînd agitarea potolită lăasă să se vadă clar cauzele, condițiunile și rezultatele evenimentelor.

Publicațiunile contimporane evenimentelor rămîn utile nu pentru a cunoaște diferitele faze ale cestiunei Orientului, cît pentru a vedea resunetul ce aceste faze le-au avut, mișcarea ce ele au produs în opinia publică, în tribuna și presa europeană. Publicațiunile de mai tîrziu fac cunoscute evenimentele însăși, din diferitele puncte de vedere din care au fost privite aceste evenimente de autorii publicațiilor.

Ca exemplu despre aceasta cităm tratatele de la Paris și Berlin, unul încheiat la 1856, cel-l-alt în 1878. Natural că în acest an să fi apărut o mulțime de scrieri asupra acestor tratate. Lucrările *d'ensemble* însă, care să le privească în întregime, în cauzele și consecințele lor, și cu tonul potolit al cercetărei științifice au apărut cu mult mai tîrziu, precum e opera lui A. d'Avril din 1887: „*Négociations relatives au traité*

de Berlin" (no. 1834), sau cele și mai recente de Gaston de Monicault și Max. Choublier.¹

De altă parte nu toate textele diplomatice se fac cunoscute prin publicațiunile oficiale ale guvernelor. Cea mai mare parte, la care trebuie adăogate corespondanța particulară a diplomaților, precum și memoriile și amintirile lor, atât de necesare pentru cunoașterea deplină a evenimentelor istoriei moderne, se publică mai târziu, nu rare-ori după moartea celor cari au luat parte la acele evenimente. Exemplu ni-l oferă publicațiunile lui Thouvenel despre războiul Crimeei (1854) și unirea Principatelor, apărute în 1891 și 1897: „*Nicolas I et Napoléon III. Les préliminaires de la guerre de Crimée*“ (No. 1929): „*Trois années de la question d'Orient (1856-1859)*“ (no. 2140). Fără un index el materiilor sau o clasificare metodică cum se va orienta cine-va într'o bibliografie în care cărțile sînt menționate în ordinea cronologică a aparițiunei lor? Nu se poate pretinde cititorului de a răsfoi toată bibliografia pentru a nota singur titlurile cărților ce-l interesează, întîiu pentru că aceasta e de datoria bibliografului, și al doilea pentru că numai acesta, care a mînuit cărțile descrise în repertoriul său, le poate cunoaște cuprinsul, chiar al acelora al căror titlu nu îl exprimă destul de clar. Prin urmare în lipsa unei clasificări metodice, care să completeze ordinea cronologică admisă, un index după materii se impunea.

Acest index atât de util este înlocuit în bibliografia d-lui Bengescu prin un altul de titlurile cărților anonime, care putea fi contopit cu acela al autorilor, cum se și face în genere. D. Bengescu a voit însă să-l publice deosebit. Foarte bine. Dar să nu se piarză din vedere: 1) că acest index nu poate ține locul unuia după materii, care e indispensabil; și 2) că, așa cum e întocmit, el e de-o utilitate și mai mărginită.

¹ *La Question d'Orient. Le Traité de Paris et ses suites (1856—1871)*, par **Gaston de Monicault**, docteur en droit. Paris, Arthur Rousseau, éditeur, 1898, în 8^o p. 393.

La Question d'Orient depuis le Traité de Berlin. Étude d'histoire diplomatique, par **Max. Choublier**, avocat à la Cour d'appel, docteur en droit. Paris, Arthur Rousseau, 1897, în 80 p. [II] 533.

Să ne explicăm :

O normă constantă în catalogarea cărților, o regulă bibliografică aproape e de a se clasa alfabetic scrierile anonime după primul cuvînt din titlu sau după cuvîntul principal, neținînd seamă de articolul sau prepozițiunea ce îl precedă.¹ Ast-fel o publicațiune intitulată „*La Guerre d'Orient*“, trebuie trecută în indexul final la litera *G* : „*Guerre (la) d'Orient*“, și tot aci ar trebui trecută și una ce s'ar intitula „*Sur la guerre d'Orient*“, „*De la guerre d'Orient*“, etc. Rațiunea pentru care se face aceasta e că cititorul știind de existența unor scrieri anonime franceze asupra războiului din Orient, va căuta aceste scrieri în indexul anonimelor la cuvîntul *Guerre*, fără să se gîndească că titlurile unora din aceste broșuri încep cu articol ori cu diferite alte particule.

În bibliografia d-lui Bengescu totuși e adoptat în indexul publicațiunilor anonime sistemul de a se nota titlurile cărților în ordine alfabetică după primul cuvînt, fie acesta un articol sau ori-ce altă particulă. Ast-fel o scriere asupra intervenției, intitulată : „*De l'intervention armée et de l'état présent de l'Europe*“, e trecută la litera *D* nu la *I*, unde cititorul care nu are broșura înainte o va căuta mai întîi. și tot la *D* va găsi, pe ghicite indicația unei alte broșuri intitulată : „*De l'Arménie et des Arméniens*“, pe cînd „*L'Arménie chrétienne et sa littérature*“ va trebui căutată la litera *L* de și un index rațional le-ar fi pus pe ambele la litera *A*.

Așa cum e făcut indexul operilor anonime din bibliografia d-lui Bengescu nu poate sluji de cît în cazul cînd, avînd cartea înaintea ochilor sau titlul ei exact transcris, vrei a verifica dacă acea carte figurează în repertoriul bibliografic, al căruia scop din contra e de a face cunoscut celui ce 'l consultă, existența tuturilor lucrărilor scrise asupra unui subiect ce 'l interesează.² Alt-fel : *Le jeu ne vaut pas la chandelle*.

¹ Cf. G. Picot, *Rapport présenté à M. le Ministre de l'Instruction publique... au nom de la commission des bibliothèques nationales et municipales*, Paris 1894, p. 38 sq.

² Și aceasta numai în cazul cînd indexul ar fi complet, coprinzînd toate scrierile anonime, cea ce nu pare a fi tocmai așa, dovadă lipsa din acest

Nici din acest punct de vedere bibliografia d-lui Bengescu nu satisface cerințelor critice.

Răsămînd acum observațiunile ce în cursul analizei noastre am adus bibliografiei d-lui Bengescu, vom constata că limitele reale, atît cronologice cît și geografice, ale cestiunei Orientului nu sînt cele alese de d. Bengescu; că a lăsat afară serii întregi de scrieri privitoare la această cestiune, admițînd în locul lor pe altele străine; că mărghinindu-se numai la catalogarea cărților tipărite în Franța și Belgia, autorul bibliografiei a redus singur din importanța ce o putea avea lucrarea sa pentru studiul cestiunei orientale, importanța micșorată încă și prin lipsa de ori-ce referențe critice.

Ca erori mai mărunte, și nu tocmai mărunte într'o lucrare de mărunțisuri cum e un repertoriu bibliografic, am constatat pe lîngă lipsuri de diferite naturi, foarte greu de evitat într'adevăr,¹ oarecarî neglijențe în transcrierea titlurilor, a numelor autorilor, datelor, etc., lipsa unui index al materiilor și insuficiențele celui de opere anonime.

D. Bengescu a debutat printr'o prea bună lucrare bibliografică, acea a operelor lui Voltaire, pentru a da dreptul cititorilor săi a se aștepta la tot atîta temeinicie și de la lucrările următoare. Văzurăm însă că notița bibliografică a cestiunei Orientului nu corespunde acestor așteptări, cel puțin sub forma sub care ea se prezintă în ediția ce am analizat-o. Ar fi de dorit ca d. Bengescu, care a dovedit că poate face lucrări excelente de bibliografie, să reia această cestiune, pentru a-i da un repertoriu demn de cestiune și demn de autor.

index a scrierei „*L'Épire et la question grecque... par un épirote*“. [no. 1636]; sau cînd titlurile ar fi exact reproduse, cea ce iar nu e în tot-d'una, dovedă cartea de la no. 1441. al cărui titlu exact este: „*Question d'Orient*, etc.“, pe cînd d. Bengescu îl dă „*La question d'Orient* etc.“, cea ce face ca la index să fie trecută la litera *L*, iar nu la *Q*, cum ar fi trebuit.

¹ Un ultim apendice [IV] va cuprinde scrierile în limba franceză privitoare la cestiunea Orientului, tipărite în Franța și Belgia, a căror lipsă am constatat-o în bibliografia d-lui Bengescu, precum și edițiile altele de cît cele citate de d-sa.

APENDICE I

Scrieri privitoare la Siria

- Relation historique des affaires de Syrie depuis 1840 jusqu'en 1842*; statistique générale du Mont-Liban et procédure complète dirigée en 1840 contre des Juifs de Damas à la suite de la disparition du père Thomas; publiées d'après les documents recueillis en Turquie, en Egypte et en Syrie, par **Achille Laurent**, membre de la Société orientale. Paris Gaume frères, libraires-éditeurs, 1846, 2 vol. în 8^o p. 478, 407.
- Le Liban et la Syrie, 1845—1860*, par M. **Eugène Poujade**. Paris, librairie nouvelle, 1860, în 16^o p. III-315.
- La Croisade en Syrie*, par **Wilfrid de Fonvielle**. Paris, Dentu, 1860, în 8^o.
- La France en Syrie*, par **Louis de Badicour**. Paris, Dentu, 1860, în 8^o p. 32. 1—3-e édition.
- La Syrie, les Druses et les Maronites*, par **Alphonse Castaing**, Paris, Challamel, 1860, în 8^o.
- De la Syrie, considérée sous le rapport commercial*, par **C. B. Houry**. Paris, A. Bertrand, 1842, în 8^o.
- Les Maronites et la France*. Paris, Dentu, 1860, în 8^o p. 31.
- Les Massacres des chrétiens de la Syrie en 1860*, précédés d'un aperçu géographique et historique des lieux remarquables et des principaux habitants de la Syrie et de la Palestine. Paris, libr. populaire, 1860, în 12^o p. 96.
- Expédition de Syrie*. La nouvelle croisade. Druses et Maronites, Turcs et raïas, par **Alfred Poissonnier**. Paris, Ledoyen, 1860, în 8^o p. 30.
- L'Europe chrétienne en Orient*, par **Alex. de Saint-Albin**. Paris, Dentu, 1860, în 8^o p. 32.
- Sauvons les Maronites par l'Algérie et pour l'Algérie*. Solution provisoire de la question d'Orient, par **Eugène Vayssettes**. Alger, Bastiole, Paris Challamel, 1860, în 8^o p. 64.
- Les Événements de Syrie*, par le **comte Melchior de Vogüé**. Paris, Douniol, 1860, în 8^o p. 29.
- Une Persécution du christianisme en 1860. Les derniers événements de Syrie*; par **François Lenormant**. Paris, Ch. Douniol et Dentu, 1860, în 8^o p. 208.
- Histoire des massacres de Syrie en 1860*; par **François Lenormant**. Paris, librairie de L. Hachette et C-ie, 1861, în 8^o p. XXIV-131 și o foae. ¹
- A propos des massacres de Syrie*. Reflexions sur les jeux scéniques de quelques hauts personnages, par un homme de rien (**Eugène Andray-Deshosties**). Paris, tous les libr. 1861, în 8^o p. 16.

¹ Tradusă și în românește:

Istoria măcelurilor din Siria în 1860, de **François Lenormant**; tradusă din franceză de **Cleopatra A. Tabacopulo**. Bucuresci, typographyia Spectatorului, 1862, în 8^o p. 128.

La Question du Liban considérée au point de vue de droit, par **Henry David**. Paris, Douniol, 1861, in 8°. (Extrait du „Correspondant“).

La Syrie à la France, par **A. Bardet**. Paris 1861, in 8° p. 16.

La Syrie avant 1860, par **Georges de Salverte**. Paris 1861, Brunet, in 18° p. 209.

Oeuvre d'Orient. Souscription recueillie en faveur des chrétiens de Syrie. Voyage en Orient, exposé de l'état actuel des chrétiens du Liban, par **abbé Lavigerie**. Paris, Belin, 1861, in 12° p. 96.

Question de Syrie. Paris, Schiller, 1861, in 8° p. 13.

La Syrie devant l'Europe. Paris, Dentu, 1861, in 8° p. 32.

La Vérité sur la Syrie et l'expédition française, par **Baptistin Pouloulat**. Paris, Gaume frères, 1861, 8° p. XXIV-540.

Damas et Liban. Extraits du journal d'un voyage en Syrie au printemps de 1860. Londres, W. Jeffs 1861, 8° p. IV-136,

Épître à M. X. en réponse à sa lettre au sujet des massacres du Liban, par **J. L. Courcelle-Seneuil**. Saint-Germain Picault 1861, in 8° p. 16.

Expédition de Syrie. Beyrouth, le Liban, Jérusalem (1860—1861). Notes et souvenirs par **Ernest Louet**. Paris, Amyot, 1862, in 8° p. 411.

La Syrie, 1840—1862, histoire, politique, administration, population, religion et moeurs, événements de 1860, d'après des actes officiels et des documents authentiques, par **Richard Edwards**. Paris, Amyot, 1862, in 8° p. 432.

Esquisse de l'état politique et commercial de la Syrie, par **Henri Guys**. Paris, France, 1862, in 8° p. 312 et 8 tabl.

La Syrie en 1860 et 1861. Lettres et documents formant une histoire complète et suivie des massacres du Liban et de Damas, des secours envoyés aux chrétiens et de l'expédition française; recueillis et coordonnés, par **abbé Jobin**. Lille Lefort 1862, in 8° p. 296 și o hartă.

La Syrie; épisode de la dernière insurrection; par la comtesse **E. de La Rochère**. Paris 1867, in 12°.

Expédition de Syrie en 1860, par **L. Le Saint**. Limoges, Barlon frères, 1869, in 8° p. 190 et grav.

APENDICE II

Istoria imperiului Otoman

Histoire de l'empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours, par **J. de Hammer**, Ouvrage puisé aux sources les plus authentiques et rédigé sur des documents et des manuscrits la plupart inconnus en Europe; traduit de l'allemand, sur les notes et la direction de l'auteur par **J.-J. Hellert**.

Paris, Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell 1835—1844, 18 vol. în 8^o și 1 atlas în fol. ¹

O altă traducere după a doua ediție a originalului german :

Histoire de l'empire ottoman, depuis son origine jusqu'à nos jours, par **M. de Hammer**; traduite de l'allemand sur la deuxième édition par **M. Dochez**. Paris, impr. de Béthune et Plon, 1844, 3 vol. gr. în 8^o (*Pantheon historique*).

Histoire de la Turquie, par **A. de Lamartine**. Paris, Pagnerre, L. Hachette et C-ie, libraires-éditeurs, 1854-1855, 8 vol. în 8^o. ²

Théophile Lavallée. *Histoire de l'empire ottoman*, depuis les temps anciens jusqu'à nos jours. Paris, Garnier frères, 1855, 1 vol. (60 fascicole) în 8^o.

Théophile Lavallée. *Histoire de la Turquie*. Seconde édition revue, corrigée et continuée jusqu'en 1856. Paris, L. Hachette et C-ie, (Bruxelles, typ. de V-e J. van Bougenhoudt). 1859, 2 vol. în 16^o p. IV-364, 387.

Histoire de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'au traité de Berlin; par le **V-te A. de la Jonquière**, ancien professeur d'histoire à l'École militaire impériale d'Coumbar-Hané à Constantinople. Ouvrage contenant 4 cartes. Paris, Hachette et C-ie 1881, în 12^o p. 670. (Histoire Universelle, publiée par une société de professeurs et de savants sous la direction de M. V. Duruy).

Précis de l'histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, avec une introduction; par **M. A. L. F. Altz**, auteur de „Essai sur les principes des institutions morales“. A. Paris, chez les éditeurs Brée et Sannier et chez Pélicier, libraire, 1822, 2 vol. 8^o p. LXIII-412 și o hartă, 591.

Histoire de l'empire de Turquie, depuis son origine, jusqu'au 19 octobre 1821. Ouvrage contenant des détails intéressans sur la formation de cet

¹ Originalul german :

Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch **Joseph von Hammer**. Pest, C. A. Hartleben, 1827—1835, 10 vol. în 8^o.

O a doua ediție fără documente a apărut în Pesta 1834-1835, 4 vol. în 8^o. O ediție prescurtată. Pesta 1840. Cf. și:

Histoire de l'ordre des assassins, par **J. de Hammer**. Ouvrage traduit de l'allemand et augmenté de pièces justificatives, par **J. J. Hellert et P. A. de la Nourais**. Paris, Paulin, libraire-éditeur. Mars 1833, în 8^o p. 367.

Această importantă lucrare duce istoria imperiului otoman numai pînă a tratatului de la Kuciuk-Kainargi (1774). D. Bengescu afirmă totuși (p. 27) că uvrugiul lui Hammer „doit être constamment consulté à propos de la question qui fait l'objet de cette „Notice bibliographique“. Iar această „Notiță“ văzurăm că începe cu anul 1821.

² Numeroase edițiuni și traduceri în limbele germană, spaniolă, daneză, suedeză, etc.

Empire, sur son gouvernement, sur ses guerres étrangères, ses guerres intestines et ses révolutions; terminé par le récit des principaux événements de la guerre actuelle des Grecs contre les Turcs, par M. **H. Lemaire**. A Paris, chez Ledentu libraire, 1821, in 12^o p. VIII-552.

Histoire de Turquie, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours par **Ch. Barthélemy**, Tours, Mame et C^{ie}, 1856, in 8^o.

Histoire de Constantinople, comprenant le Bas-Empire et l'Empire ottoman; par M. **Baptistin Poujolat**, auteur du „Voyage dans l'Asie Mineure, à Palmire, en Syrie et en Egypte. Tome premier, première partie: Depuis l'origine de Byzance jusqu'à la conquête de Constantinople par les Turcs, inclusivement; Tome second, deuxième partie: Depuis la conquête de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours. Paris, Amyot, 1853, 2 vol. 8^o p. II-487, 525.

Constantinople et le Bosphore de Thrace, pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826, avec un atlas composé de six planches gravées, et de quatre paysages lithographiés; par M. le **comte Andreossy**, lieutenant-général de l'artillerie, ancien ambassadeur de France à Londres, à Vienne et à Constantinople, de l'Institut d'Egypte et de celui de France (Académie des Sciences), membre de la Chambre des députés, etc., etc. Paris, Théophile Barrois et Benj. Duprat, I. S. Merlin, 1828, in 8^o p. XLIV-525 și crata.

Constantinople et la Turquie en 1828 et 1829, par **Charles Mac-Farlane**, traduit de l'anglais par MM. **Nettement**. Voyage orné d'une vue nouvelle de Constantinople, de lithographies et de quatre cartes géographiques, faisant suite à l'ouvrage de Walsh. ¹ Deuxième édition, Paris, Moutardier, libraire-éditeur, 1830, 3 vol. in 8^o p. XV-360, 314, 179.

¹ Relațiunea de călătorie a lui Walsh, scrisă în englezește, a apărut și în traducțiune franceză, germană și olandeză:

Voyage en Turquie et à Constantinople; Par **R. Walsh**, attaché à l'ambassade de Lord Strangford; traduit de l'anglais par **H. Vilmain** et **E. Rives**, attachés au Ministère des Affaires étrangères. Paris, Moutardier libraire-éditeur, 1828, in 8^o p. XVI-324.

Voyage à Constantinople. La Valachie, la Moldavie, la Mer Noire: par **Walsh**; traduit par **Albert Montémont**, Paris 1854, in 4^o. (Cf. Bengesco, *Bibl. franco-roumaine*, No. 85).

Reise von Konstantinopel durch Rumelien, das Balkangebirge, Bulgarien, die Walachei, Siebenbürgen und Ungarn. Ein Beitrag zur neuesten Kunde des türkischen Reiches von **R. Walsh**. Aus dem Englischen übersetzt von **Wilhelm Adolf Lindau**. Dresden und Leipzig, in die Arnoldischen Buchhandlung, 1828, 2 vol. in 12^o p. 269, 199. Mit einem Plane der Gegend um Konstantinopel.

Reis van Konstantinopel, door Turkije, Walachije, Transilvanie en Hongarije naar Duitschland; door **R. Walsh**, uit het engelsch vertaald, met kaarten en platen. Te Amsterdam, bij. G. J. A. Beijerinck, 1829, in 8^o p. XIV-330.

Constantinople et la Turquie. Tableau historique, pittoresque, statistique et moral de l'empire ottoman; par **Louis Enault**. Paris, librairie de L. Hachette et C^{ie}, 1855, în 12^o p. VII-455.

Neuf années à Constantinople; observations sur la topographie de cette capitale; l'hygiène et les mœurs de ses habitants; l'islamisme et son influence; la peste, ses causes, ses variétés, sa marche et son traitement, la non-contagion de cette maladie, les quarantaines et les lazarets; avec une carte de Constantinople et du Bosphore de Thrace gravée par Ambroise Tardieu; par **A. Brayer**, D. M. P., membre de plusieurs sociétés savantes. Paris, Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell; Londres, Bossange, Barthès et Lowell; Saint-Petersbourg, Fd. Bellizard et Cie, 1836, 2 vol. în 8^o pag. XVI-447, 500 și o foae.

Constantinople ancienne et moderne, depuis sa fondation jusqu'à nos jours; par **J. M. Cayla**. Edition illustrée, Paris, Boissard, 1855, în 8^o.

Constantinople. Tableau historique de cette ville avec un précis de l'histoire de l'empire d'Orient et de l'empire ottoman, depuis Constantin jusqu'à nos jours; par **Maxime de Mont-Rond**. Lille, Lefort, 1854, în 8^o cu 1 gravură și 1 plan.

Constantinople et la Mer noire, par **Méry**. Illustration de MM. Ronargue frères. Paris, Belin-Leprieur, 1854, în 8^o. ¹

Théophile Gautier. *Constantinople.* Nouvelle édition. Paris, Michel Lévy frères, libraires-éditeurs, 1856, în 12^o p. 364. ²

APENDICE III

Traduceri

19. *An account of the principalities of Walachia and Moldavia*: including various political observations relating to them. By **William Wilkinson**, esq. late british consul to the abovementioned principality. London, printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1820, în 8^o p. XI-294. ³

21. **De Pradt.** *Griechenland in Beziehung auf Europa.* Aus d. Französ. v. **B. I. F. v. Halem**. Leipzig, G. Fleischer, 1822, în 8^o. ⁴

¹ Cf. Bengesco, *Notice* No. 1579.

² Edit. I e din 1854. Traducere engleză: **Théophile Gautier**, *Constantinople of to day*. Translated from the French by **Robert Howe Gould**. With engravings. London, Boyne, 1854, în 12^o p. 376.

³ O prescurtare după această scriere a apărut în limba italiană:

Notizie storiche, politiche, geografiche e statistiche sulla Vallachia e sulla Moldavia, con rami coloriti e una carta geografica. Milano, presso Batelli e Fanfani, 1821, în 8^o p. 71.

⁴ Heinsius, *Allgemeines Bücher-Lexikon*, Leipzig, 1828 t. VII, col. 178.

Ibid. Griechenland in seinen Verhältnissen zu Europa; frei nach den Französ. mit Anmerk. u. Zusätzen v. **Fr. L. Lindner**. Stuttg. Metzler, 1822, în 8^o. ¹

39. *Bemerkungen über die Moldau und Wallachey, in Rücksicht auf Geschichte, Naturproducte und Politik*. Aus dem Italienischen des Herrn **von Raicewich**. Wien, bey Joseph Edlen von Kurzbek, 1789, in 12^o p. [XXVIII]-172 și o foae.

Geschichte natürliche Beschaffenheit und Verfassung der Walachey und Moldau. Aus dem Italiänischen uebersetzt von Herrn Professor **Piehl**. Strassburg, im Verlag der akademischen Buchhandlung, 1790, în 8^o p. 227-IV.

44. *Vergl. d. engl. u. russ. Macht in Beziehung auf Europa*; von **de Pradt**. Uebers. v. **Dr. Diedemann**. Schmalkald, Varnhagen, 1824, în 8^o. ¹

52. **Marcu-Filip Zallony**. *Despre Fanarioși, cu o prefață de Iorgu P. Balș*, doctor în drept. Bucuresci, institutul de arte grafice Carol Göbl, 1897, în 16^o p. 210.

53. **Pouqueville (F.-C.-H.-L.)** *Geschichte d. Wiedergeburt Griechenlands 1740-824*. Deutsch herasgeg. v. **Dr. I. P. v. Hornthal**. Heidelb. Winter, 1824-1825, 4 vol. 8^o. Mit Abbildd. u. Kart. ²

Ibid. Deutsch, bearb. v. **Chr. Niemeyer**. Halberstadt, Brüggemann, 1827, 4 vol. în 16^o cu grvauri și 1 hartă. ³

103. **De Pradt**. *Europa in seinen Verhältnissen zu Griechenland u. zu d. Staatsveränderungen in d. Türkei*. Aus d. Französ. Leipzig, Hinrichs, 1827, in 8^o. ⁴

164. *Ueberisicht des Kriegs-Schauplatzes der europäischen Türkei von der Donau und den Grenzen von Servien und Macedonien bis Constantinopel*. Ein Beitrag zur Militair-Geographie von **Philipp von Wussow**, Major im Königlich-Preussischen Generalstabe. Koblenz, Karl Bädeker, 1828, în 16^o p. 88-(II).

172. *Geschichte der Griechischen Revolution*, von **A. Sutzo**, Augenzeugen der meisten von ihm erzählten Begebenheiten. Aus dem Französischen. Berlin, Verlag von G. Fincke, 1830, în 8^o p. IV-265.

222. *A steam voyage down the Danube*. With sketches of Hungary, Wallachia, Servia and Turkey, etc. By **Michael J. Quin**, author of „A visit to Spain“. In two volumes. London, Richard Bentley, 1835, în 8^o p. XII-321, VII-324.

Ibid. Third edition, with additions. Paris, Baudry's European library, 1836, în 16^o p. XIII-399 și o hartă.

Dampjbootfahrt auf der Donau und Skizzen aus Oesterreich, Ungarn der Wallachei, Serbien, der Türkei, Griechenland, etc. von **Michael J. Quin**.

¹ Heinsius, *Allgemeines Bücher-Lexikon*, Leipzig, 1828, t. VII, col. 178.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

Aus dem Englischen. Leipzig, literarisches Museum, 1836. 2 vol. in 16^o p. VIII-212, XIII-284.

Reize met eene stoomboot op den Donau, van Pesth naar Rutchuk, benevens schetsen van Hongarye, Wallachye, Servie, Turkye, en andere Gewesten, door **M. J. Quin**. Naar den derden druk uit het Engelsch; met Platen en eene Kaart. Te Amsterdam, bij Hendrik Frijlink, 1838, in 8^o p. X-339.

344. *Die Slaven der Türkei*, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt; von **Cyprien Robert**. Aus dem Französischen übersetzt, erörtert und berichtet von **Marko Fedorowitch**. Dresden und Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1844, 2 vol. in 8^o p. XVI-254, VIII-294.

350. **Fournier, M.** *Verborgenheden van Rusland*. Arnh. 1844, in 8^o.

356. **A. de Gerando.** *Siebenbürgen und seine Bewohner*. Aus dem Französischen von **Iulius B. Seybt**. Leipzig, Verlag von Carl B. Lorck, 1845, 2 vol. in 8^o p. XIV-257, [IV]-268.

379. *Die russische Intervention* nebst diplomatischen Aktenstücken, von **Graf Ladislaus Teleki**, ungarischen Gesandten bei der franz. Republik. Original-Ausgabe für Deutschland. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1849, in 16^o p. 63.

Teleki, Ladislas. *The case of Hungary stated*. Manifesto published in the name of the hungarian government. Translated from the french with prefators, remarks and notes, by **H. F. W. Browne**. London, Effingham Wilson, 1849, in-8^o p. XI-66. ¹

418. **Ubicini.** *Letters on Turkey*: an account of the religions, political, social and commercial condition of the Ottoman empire, etc. Translated by **Lady Eastlake**. London, Murray, 1856, 2 vol. 8^o.

441, 551. *Espunere a kestii locurilor sînte și a cauzei acestei prigoniri*, urmată de dokumente oficiale, manifeste, note, firmane, circulare, ș. c. l. de la începutul neînțelegerii turco-ruse pînă la isbuknirea resbelului aktual. Culegere de **Atanasie N. Picleanu** după D. M. A. **Ubicini**. Librariu-editoriu George Ioanid, Bucuresci, tipografia bisericească din Sf. Mitropolie, 1855, in 8^o p. 196. ²

475. *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829 dargestellt im Jahre 1845*, durch **Freiherrn von Moltke**, Major

¹ Ap. Petrik, *Bibliografia Hungariae*, t. III, p. 616.

² Traducerea scrierei lui Ubicini: *La question d'Orient devant l'Europe*, (p. 1-246, fără apendice), din care se mai cunoaște o a doua edițiune (*Titel-Ausgabe?*):

La question d'Orient devant l'Europe. Documents officiels, manifestes, notes, firmans, circulaires, etc. depuis l'origine du différend; annotés et précédés d'une exposition de la question des Lieux saints, par **M. A. Ubicini**, auteur des „Lettres sur la Turquie“. Deuxième édition. Paris, E. Dentu libraire-éditeur, 1854, in 12^o p. VII-295.

im Königlich preussischen Generalstabe. Zweite Auflage. Mit Karten und Plänen. Berlin, Druck und Verlag von G. Reimer, 1877, in 8^o p. 422. (Edif. I-e din 1855).

The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829, during the campaigns of the Danube, the sieges of Brailow, Varna, Silistria, Shumla and the passage of the Balkan by Baron von Moltke. From the German, London, Murray, 1854, in 8^o p. 476.

487. *Die Englisch-Französische Politik, in der orientalischen Frage.* Von einem Diplomaten, der sich Zurückgezogen hat. Berlin, Schneider & Co. 1854 in 8^o p. 72.

495. *Noch einige Worte über die orientalischen Frage.* Von dem Verf. der Brochüre: „Die englisch-französische Politik“. (*Tegoborsky*). Aus dem Französ. übertr. von *F. II. Ungewitter*. Wien, Hügel, 1854, in 8^o p. 60.

497. *Tegoborski, L. de, Commentaries on the productive forces of Russia.* Vol. I. London, Longman 1855 in 8^o p. 1056; t. II. 1856, p. 484.

532. *About, E., Greece and the Greeks of the present day.* Edinburgh, Hamilton, 1856, in 12^o p. 376.

540. *Der Krieg im Orient, seine Ursachen und Folgen.* Deutsch von Collegenieur. *Amand v. Struve.* Leipzig Rimmelman, 1854 8^o. n VIII-76.

544. *Russland's Politik und die Donaufürstenthümer,* von *General C. L. Graf Ficquelmont.* Wien, Verlag von Friedrich Manz, 1854, in 8^o p. 119.

555. *Revision der Karte von Europa.* Aus dem Französischen. Dresden, Schaefer's Verl., 1854, in 8^o p. 30.

572. *Die religiöse Seite der orientalischen Frage;* von *C. L. Grafen Ficquelmont,* Wien, Verlag von Friedrich Manz, 1854, in 8^o p. VIII-132.

Ibid., 2-te unveränderte Aufl. Wien, Manz, 1854, in 8^o p. VIII-132.

Ibid. *Het Oostersche Vraagstuk beschouwd van den kant der godsd.* Amsterdam, 1854, in 8^o.

655. *Bazancourt, baron de. Vijf maanden by det leger voor Sebastopol.* Naar het Fransch. Amsterdam v. Gorcum 1855, in 8^o p. 112.

662. *The crimean expedition.* Memoir addressed to the government of H. M. the emperor Napoleon III, by a general officer. Translated from the belgian authorised edition. London, Jeffs, 1855 in 8^o.

698. *Wegweiser durch die europäische Türkei und die Donau-Fürstenthümer.* Geographisch-strategische Beschreibung der Wege, Städte, Festungen und Seehäfen dieses Reichs von *A. M. Perrot.* Aus dem Französischen. Riga und Leipzig, Fr. v. Boetticher, 1855, in 16^o p. XII-118.

710. *Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855.* Eine historisch-kritische Skizze der Feldzüge an der Donau, in Asien und in der Krim, mit einem Blick auf die mögliche Wendung der künftige Kriegsereignisse von *Georg Klapka.* Deutsche Original-Ausgabe (Gleichzeitig erscheint eine autorisirte französische und eine englische Ausgabe). 1855 Gens, Lauffer & Comp. Brüssel, A. Blus s; Paris, Ledoyen, (Druck von E. P. Melzer in Leipzig) in 8^o p. VI-153.

714. *Girardin Emil de. Der Friede. Nebst Auszügen aus Napoleon's I., Memorial de St. Hélène** und den Schriften d. jetzigen Kaisers der Franzosen Napoleon's III. Nach der 3 Aufl. aus dem Französ. Dresden, R. Schaefer's Verl. 1855, in 8° p. 64.

839. *Bazancourt, baron de. Storia della guerra d'Oriente sino alla presa di Sebastopoli ed alla pace di Parigi.* Racata in italiano da *Luigi Pagnoni.* Milano, 1857, fasc. 1-8, p. 1-128 in 8° (35 fasc.)

Bazancourt, Baron de. Der Feldzug in der Krim bis zur Einnahme von Sebastopol. Eine aus authentischen Quellen geschöpfte Darstellung der orientalischen Krieges in Auftrage Sr. Exc. des Unterrichtsministers hrsg. Aus dem Französ. vollständig übertragen. Wien, Hartleben's Verlagsexpedition, 1856, 2 vol. in 8° p. XXXI-830.

841, 1073. *La croce e la spada.* Racconti della guerra d'Oriente nelle campagne del 1854 e 1855. Versione dal Francese. Milano, Besozzi, 1857, in 16° p. 230.

861. *Romînia dupe tractatul de Paris din 30 Martie 1856,* de *B. Boerescu,* precedată de o introducere de *D. Royer-Collard,* profesorul de dreptulul gintelorul la facultatea din Parisul. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, (Montmartre, imprimerie Pillo), 1857, in 8° p. 160.

878. *Principatele Romine înaintea Europii,* traducere dupe *Sanejouand.* Paris, Amyot, 1857, in 8° p. 36.

1017. *Austria in Principatele Române;* traducere de *I. G. Valentineanu,* cu o prefață de traducătorul, București, imprimeria Copainig, 1859, in 8° p. III-48.

1019. *Imperatul Napoleon III și Principatele Române:* traducere de *G. S.* (Gr. Serurie). ¹ București, imprimeria națională a lui I. Romanov et Comp., 1859, in 8° p. 80

1146. *Cestiunea Românilor de peste Carpați. Transilvania in facia pretensiunilor Ungariei.* Răspusul (*sic*) la scrisorîa Generariului Klapka către Generariul Garibaldi de *P**** (Pompiliu Piso). Precesă de două epistole adressedate emigrației ungare de *Dumitru Brateanu;* traduse și edate de *M. Colnianu.* București, typographia națională a lui Stephan Rassidescu, 1861, in 8° p. 72.

1198. *Gervinus, Giorg. Goffredo. Risorgimento della Grecia.* Traduzione del tedesco, Milano, Corona e Caimi, 1864, 3 vol. in 12°.

1228. *The Invasion of the Crimea: its origin and an account of its progress down to the death of lord Raglan by; Alexander William Kinglake.* Copyright edition with all the plans, maps and emendations of the third London edition. Leipzig, Bernhard Tauchnitz 1863.—1875, 10 vol. in 16°.—Collection of British authors Tauchnitz edition, vol. 648.—651, 974—977, 1522, 1523.²

¹ Cf. Iarcu, *Repertoriu* ed. II, p. 85.

² Din traducerea franceză d. Bengescu nu cunoaște de cât trei volume, din cele șase câte au apărut: Vol. IV-VI, 1869-70, in 12° p. 312, 302, 244.

1234. **Colas, B. C.** *La Turchia nel 1864*. Milano, libr. Brigola, 1865, în 12^o.
1422. **Mihai Sturza** *fostul Domnu alu Moldovei, 1834-1849*. (Tradusă din limba franceză). Editoru Th. Balassan, Jassy, tipografia A. Berman, pos. Th. Balassan, 1874, în 16^o p. 18.
1451. *Răpirea Bucovinei după documente autentice*. Bucuresci, stabil. lithotypografic Socecū, Sander & Teclu, 1875, în 16^o p. XXI-75.
1800. **Lavelege E, v.** *Die Balkanländer*. Ins Deutsche übersetzt von E. **Jacobi**. Leipzig, Reissner, 1888, 2 vol. în 8^o p. XVI-397, XXVIII-380.
1984. *România. De la Adrianopol la Balla-Liman (1829-1849)*. **Domnia lui Bibescu**. Corespondință și documente, 1843-1856, de **Prințul Gheorghe Bibescu**, corespondinte al Institutului Franții; tradus de **B. Florescu**. Bucuresci, typ. Curții Regale F. Göbl fiu, 1893-1894 2 vol. 8^o p. XIII-467, 744
1551. **Gopcevic, Sp.** *Montenegro und die Montenegriner*, nebst einem Plan von Cetinge. Leipzig, Fries, 1876, în 8^o p. X-194.

APENDICE IV

Scrieri tipărite în Franța și Belgia și edițiuni ce lipsesc din Notișa d-lui Bengescu.

Précis historique et géographique des deux dernières guerres de la Russie contre la Turquie, 1810-1811, 1828-1829, par **Saint-Ange**, ancien officier de l'Empire, rédacteur du „Journal des Débats”; augmenté d'une grande es belle carte coloriée du théâtre de la guerre en 1853. Appendice: Lettres écrites de Constantinople au „Journal de Débats” en 1853, par **M. Xavier Raymond**. Bruxelles, Méline, Cans et C-ie; Livourne, même maison; Leipzig, J. P. Méline, 1853, în 12^o p. LII-76.

Histoire de l'Empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1894, par le **B on Juchereau de St.-Denys**, maréchal de camp, ministre de France en Grèce en l'année 1828, ancien directeur du génie militaire de l'empire ottoman. Publications de Guiraudet et Jouaust, Paris au comptoir des imprimeurs-réunis, 1844, 4 vol. în 8^o p. XXIII-439, 404, 415, 344 și 2 hărți.¹

L'Empire de Turquie. Territoire, population, gouvernement, finances, industrie agricole, manufacturière et commerciale, voies de communication, armée, culte, etc.; suivi d'un appendice, contenant le texte des traités et conventions cités dans l'ouvrage; par **Xavier Heuschling**, auteur d'une statistique générale de la Belgique, chef de division au Ministère de l'intérieur. Bru-

¹ Cf. Bengescu, *Notițe* p. 262. V și:

Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales un l'état actuel de l'empire ottoman; par **A. de Juchereau de Saint-Denys**, colonel au corps royal d'Etat-major, chevalier de l'ordre royal et militaire de Saint-Louis, de l'ordre royal de la Légion d'honneur et de l'ordre du Croissant ottoman. Paris, à la librairie du Brissat-Thivars, 1819, 2 vol. în 8^o p. XXIIV-271 și o hartă, 318 și o foae.

xelles et Leipzig, C. Muquardt, libraire-éditeur (Bruxelles, typ. de V-e J. Van Bouggenhoudt), 1860, în 8^o p. XV-476. ¹

L'Islam; impresions et études: par le **Comte Henry de Castries**. Deuxième édition. Paris, Armand Colin et C-ie, éditeurs (Coulommiers, impr. Paul Brodard), f. d. în 12^o p. 359.

Histoire de l'Islamisme et des sectes qui s'y rattachent: par **Leblanc d'Hackluya**. Paris, Victor Lecou, éditeur, 1852, în 12^o p. V-139 și o foae.

Histoire des peuples musulmans depuis Mahomet jusqu'à nos jours, suivie de considérations sur les doctrines futures de l'Orient; par **J. J. Barrau**. Paris, Charles Thomine, libraire-éditeur, 1842, 2 vol. în 8^o p. XV-347, 363.

Aperçu historique et statistique de la marine impériale ottomane; par le capitaine de frégate **J. de Martineng**, Montluçon, chez A. Aupetit, libraire-éditeur, 1853, în 8^o p. 36.

Les Slaves méridionaux, leur origine et leur établissement dans l'ancienne Illyrie; par **E. Pricot de Sainte-Marie**, membre des Sociétés asiatique et géographique de Paris. Paris, Armand Le Chevalier, libraire-éditeur, (Toulouse imprimerie A. Chauvin et fils), 1874, în 8^o p. 179 și 2 hărți.

Le Monde slave; voyages et littérature; par **Louis Leger**. Paris, librairie académique Didier et C-ie, libraires-éditeurs, 1 vol. în 12^o p. XXXIII-348. ²

V-te de Caix de Saint-Aymour. Le pays sud-slaves de l'Austro-Hongrie (Croatie, Slavonie, Bosnie, Herzégovine, Dalmatie). Ouvrage illustré de 58 gravures et d'une carte. Paris, librairie Plon, E. Plon, Nourrit et Cie, imprimeurs-éditeurs, 1883, în 12^o p. IV-301 și o foae. ³

Voyages en Orient entrepris par ordre du gouvernement français, de l'année 1821 à l'année 1829, ornés de figures et d'une carte par **V. Fontanier**, ancien élève de l'École normale, membre de la Société de géographie. — Turquie d'Asie Constantinople, événements politiques de 1827 à 1829. Paris, librairie universelle de P. Mougie aîné, 1829, în 8^o p. 361. ⁴

Mission médicale dans la Tatarie, Dobruđcha; par le docteur **Camille Allard**, médecin-inspecteur des eaux thermales sulfureuses de Saint-Honoré (Nièvre,) ex-médecin sanitaire et chargé du service médical de la mission des ponts-et-chaussées de France dans la région danubienne en 1855, membre de la

¹ Cf. Bengescu, *Notice*, No. 1097.

² O nouă ediție, adăugată cu două capitole: „Souvenirs d'un slavophile“ și „L'Expansion des langues slaves“, a apărut sub titlul.

Le Monde slave, études politiques et littéraires; par **Louis Leger**, professeur au Collège de France. Deuxième édition revue et augmentée. Paris, Hachette, 1897, vol. în 12^o.

Cf. Bengescu, *Notice*, No. 1363, 1771, 1709, 2086.

³ Cf. *ibid.* n^o 1750.

⁴ Cf. *Voyages en Orient, entrepris, par ordre du gouvernement français, de 1830 à 1833*; par **V. Fontanier**, ancien élève à l'École normale. Deuxième voyage en Anatolie. Paris, librairie de Dumont, 1834, în 8^o p. XXIV-354.

Société d'hydrologie de Paris, et membre correspondant de la Société impériale de Marseille. Publications de „l'Union Médicale,“ de juillet, août et septembre 1857, Paris, Félix Malteste et Co., 1857, in 8° p. 66 și o foae. ¹

Les Turcs chez les Turcs ; par **E. C. Grenville Murray**, ancien attaché d'ambassade en Orient, en Allemagne, etc., et ancien consul général d'Angleterre en Russie ; traduit de l'anglais pe **J. Butler**. Paris, Maurice Dreyfous, éditeur, 1878, in 12° p. XII-314. (Bibliothèque Moderne). ²

Souvenirs anecdotiques sur la Turquie (1820-1870), par **Wanda**. Paris, librairie de Firmin-Didot et Cie, 1884, in 12° p. (II)-295.

Soirées de Constantinople ; par **Ch. Mismar**. Préface. Prolégomènes : entretiens avec un diplomate ; christianisme et islamisme ; entretiens avec Izzet Mollah ; Fislamisme dans le passé ; l'islamisme dans l'avenir ; cause de l'immobilité orientale. Appendice. Troisième édition. Paris, librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven et Cie, éditeurs à Bruxelles, à Leipzig et à Livourne. Constantinople, S. H. Weiss, 1870, in 8° p. 380. ³

Albert Renouard. *Chez les Turcs en 1881*. Paris, Alphonse Lemerre, éditeur, 1881, in 12° p. VIII-332.

Kesnin-Bey. *Le Mal d'Orient, moeurs turques*. Nouvelle édition. Paris, C. Marpon et E. Flammarion, éditeurs, f. d. in 12° p. VII-373.

Esquisses des moeurs turques au XIXe siècle, on scènes populaires, usages religieux, cérémonies publiques, vie intérieure, habitudes sociales, idées politiques des mahométans, en forme de dialogues ; par **Grégoire Palaiologue**, né à Constantinople. Paris, Moutardier libraire, 1827, in 8° p. XVI-408.

La Turquie nouvelle jugée au point où l'ont amenée les réformes du Sultan Mahmoud ; par **L.-P.-B. d'Aubignosc**, ancien administrateur général des pays du Nord de l'Allemagne, soumis à la France sous le régime impérial. Paris, à la librairie de Dellaye, 1839, 2 vol. in 8° p. 462, 450.

Précis historique de la destruction du corps des janissaires par le sultan Mahmoud, en 1826, (par **Assad-Éfendi**) ; traduit du turc par **A. P. Caussin de Perceval**, professeur d'arabe vulgaire à l'École des langues orientales vivantes près la Bibliothèque nationale. Paris, Firmin-Didot frères, libraires, 1833, in 8° p. VI-365.

Turquie ; par **M. Jh. Mie Jouannin**, premier secrétaire interprète du roi pour les langues orientales, et par **M. Jules Van Gaver**. Paris, Firmin Didot frères,

¹ Cf. Bengenso, *Notice*, No. 1059.

² „*The Roving Englishman in Turkey, 1877*“.—Cf. :

Les Russes chez les Russes ; par **E. C. Grenville Murray**, ancien attaché d'ambassade en Orient, en Allemagne, etc., et ancien Consul général d'Angleterre en Russie ; traduit de l'anglais par **J. Butler**. Paris, Maurice Dreyfous, éditeur, 1878, in 12° p. VII-277.

³ Bengesco, *Notice*, No. 1837.

éditeurs, 1840, in 8^o p. 462 și o foae. [*L'Univers*. Histoire et description de tous les peuples]. ¹

La Grèce libre, ode, par **A. Bignon**. À Paris, chez Chaumerot jeune, libraire, septembre 1821, in 8^o p. 15. ²

Chroniques du Levant, ou Mémoires sur la Grèce et les contrées voisines. Paris, chez Firmin Didot, père et fils, 1825, in 8^o p. 106.

L'Orient, Marseille et la Méditerranée; histoire des Échelles du Levant et des colonies; par **Edouard Salvador**. Paris, Amyot, 1854, in 8^o p. 426.

La Turquie, la Grèce et Malte; par **Adolphus Slade**, officier de la marine royale, membre de la Société astronomique de Londres; traduit de l'anglais par **Mlle Adrienne Sobry**. Paris, H. Fournier J-e, libraire, 1838, 3 vol. in 8^o p. XIII-571-(I), 409, 346-(I)

Vie d'Ali pacha, visir de Janina surnommé Aslan, ou le Lion; par **M. Alphonse de Beauchamp**, chevalier de l'ordre royal de la Légion-d'honneur, Deuxième édition, ornée d'un nouveau portrait. Paris, chez Villet, libraire et comissionnaire, Juillet 1822, in 8^o p. 346. ³

Histoire et description de la Haute Albanie en Guégarie; par **Hyacinthe Hecquard**, consul de France à Scutari, chevalier de la Légion d'honneur. etc. etc. Ouvrage accompagné d'une carte grand aigle. Paris, chez Arthus Bertrand, f. d. (1858), in 8^o p. XVII-516.

Les Peuples du Caucase et leur guerre d'indépendance contre la Russie, pour servir à l'histoire la plus récente de l'Orient; par **Frédéric Bodestedt**. Traduit par le **prince E. de Salm-Kyrbug**. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, (Imprimé chez Bonaventure et Duccessois), 1859, in 8^o p. VII-695. ⁴

Recueil de documents relatifs à la Russie, pour la plupart secrets et inédits, utiles à consulter dans la crise actuelle. Publiés en 3 livraisons, de juillet 1843 à septembre 1854. Paris, chez Pagnerre libraire, à la Librairie polonaise, 1854, in 8^o p. XXVII-654.

Les alliances austro-française et austro-prusso-russe, à propos des questions orientale et polonaise. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, novembre 1866, in 8^o p. 46.

Moscova versus Istamboul, ou politique séculaire de la Russie envers l'Empire ottoman; par **John Ninet**. Seconde édition. Paris, librairie Dentu, 1868 in 8^o p. 72. ⁵

Suez, Sadowa et la question d'Orient; par **Grasset-D'Orcet**. Paris, librairie A. Franck, (Imprimerie de Dubuisson), 1869, in 8^o p. 32. Paris, 22 décembre.

¹ Cf. Bengesco, *Notice*, No. 894.

² *Ibid* No. 14.

³ *Ibid*. No. 111, 1782.

⁴ Livre premier, p. 1-104: „*La Russie et la question d'Orient*“.

⁵ Cf.: *Moscova versus Istamboul*, ou politique séculaire de la Russie envers l'Empire ottoman; par **John Ninet**. Seconde édition. Berne, imprimerie de C.-J. Wyss, 1868, in 8^o p. 78.

Autriche, Hongrie et Turquie, 1839-1848; par M. **William Rey**. Paris. Joel Cherbuliez, éditeur, 1849, în 12^o p. VIII-337-(I).

La Prusse, la Cour et le cabinet de Berlin dans la question d'Orient. Paris au bureau de la Revue des deux Mondes, 1855, în 8^o p. 71.—Iscălit : **V. de Mars**.¹

Examen critique du traité de Paris à propos de la persécution contre les chrétiens dans l'Empire ottoman. Paris, imprimerie Balitout, Questroy et C-ie, 1874, în 8^o p. 78.—In prefața iscălită **Armand Ravelet** se spune că această broșură e scrisă de un „homme d'état“.

Des Capitulations et des traités de la France en Orient; Par **M. Belin**, consul général près l'ambassade de France à Constantinople, etc. Extrait du „Contemporain, revue d'économie chrétienne 1869“, Paris, chez Challamel aîné libraire-éditeur, 1870, în 8^o p. 138-(I).²

Iniquités des consuls français dans le Levant; par **Bourdeau de Fontenay**, ex-officier de cavalerie. À Paris, chez G. A. Dentu, imprimeur-libraire, 1838, în 8^o p. 62.

De la réforme en Turquie au point de vue financier et administratif. Paris, Amyot libraire-éditeur, 1851, în 8^o p. 84.—*Revue des deux Mondes*, 1 septembre.

La Vérité sur la conversion des fonds turcs et sur l'institution du grand-livre de la dette générale ottomane. Paris, Durandin libraire, 1-er mai 1865 în 8^o p. 61.³

La seconde phase de la conversion des fonds turcs intérieurs, par les auteurs de „La Vérité sur la conversion“. Paris, Durandin libraire, 1855, în 8 p. 39.

La Turquie à l'Exposition universelle de 1867. Ouvrage publié par les soins et sous la direction de S. Ex. Salaheddin Bey, commissaire impérial ottoman, près l'Exposition universelle. Paris, librairie Hachette & C-ie, 1867, în 8 p. 254-(I).

De la Constitution territoriale des pays musulmans, par M. **Worms**. Paris. bureau de la „Revue de Législation et de Jurisprudence“, 1842, în 80 p. 55.—Extrait de la *Revue de Législation et de Jurisprudence*, tom. XV.

Recherches sur la Constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans et subsidiairement en Algérie; par M. **Worms**. Paris, A. Franck, libraire-éditeur, 1846, în 8^o p. XII-490.

Des lois sur la propriété foncière dans l'empire ottoman et particulière-

¹ Cf. Bengesco, *Notice*, No. 706.

² V. și : *De l'instruction publique et du mouvement intellectuel en Orient*; par **M. Belin**, secrétaire interprète de l'Empereur à Constantinople, officier de la Légion d'honneur, etc. Extrait du „Contemporain, revue d'économie chrétienne, numéro d'août 1866“, Paris. Challamel aîné, libraire-éditeur, 1866, în 8^o p. 45.

³ Cf. Bengescu, *Notice*, No. 1261.

ment en Égypte, par le **Dr. Gatteschi**, avocat à la Cour de cassation et aux Cours d'appel (Italie). Paris, Auguste Durand et Pedone-Lauriel, 1867, in 8° p. 43. — (Extrait de la *Revue historique du droit français et étranger*, numéro de septembre-octobre 1867).

Le Maréchal Niel, son retour de Paris à Bordeaux et à Toulouse, ses dernières étapes, sa dernière campagne : Muret ! Rome, Algérie, Bomarsund, Crimée, Italie, France ! 1802—1869. Toulouse, typographie de Bonnal et Gibrac, f. d. in 8° p. 29.—Iscălit : „**Daniel Mc — Carthy**, avocat^a.¹

Osman-Pacha et la défense de Plevna. Paris, librairie militaire Edmond Dubois, 1890, in 8° p. 28.—Publication de la *Revue du cercle militaire*.

Un diplomate ottoman en 1836 (Affaire-Churchill). Traduction annotée de „l'Eclaircissement“ (Tobsirch) d'**Akif-Pacha**, ministre des Affaires étrangères de Turquie ; par **Arthur Alric**, drogman de l'Ambassade de la République française à Constantinople. Ouvrage récompensé par la Ministère des affaires étrangères. Paris, Ernest Leroux, éditeur, 1892, in 16° p. XII-150 și o foiaie —Bibliothèque orientale elzévirienne [XXXV].

La Papauté et les Églises d'Orient ; par **Don José Ríogos**, docteur en philosophie et lettres, docteur en droit, docteur en sciences politiques et administratives, chevalier du St.-Sépulcre. Liège, Léon de Thijer, 1883, in 8° p. 149.

Le Romanisme, par le **prince J.-G. Pitzipios**. Paris, de l'imprimerie de Charles Noblet, 1860, in 8° p. 453-(I).²

Coup-d'oeil sur l'Arménie, ou géographie sommaire ; précis de l'histoire d'Arménie ; tableau succinct de la littérature arménienne ; notice sur les arménistes anciens et modernes ; table chronologique des rois, des chatolicos ou patriarches universels et des principaux événements ; aperçu sur l'instruction, la civilisation actuelle des Arméniens ; l'établissement du collège arménien Samuel-Moorat ; épisode de moeurs : un mariage arménien ; par **Le Vaillant de Florival**, professeur d'arménien à l'École royale et spéciale des langues orientales, près la Bibliothèque royale, membre de l'Académie arménienne de Saint-Lazare à Venise, etc. Traduction et annotation de Moïse de Khorène, auteur d'o une histoire abrégée des mekhitaristes de Saint-Lazare. Paris, à la Librairie française et étrangère, 1846, in 8° p. 44.

¹ Cf. Bengescu, *Notice*, No. 768, 1015.

² Cf. : *L'Église orientale*. Exposé historique de sa séparation et de sa réunion avec celle de Rome. Accord perpétuel de ces deux Églises dans les dogmes de la Foi ; la continuation de leur union ; l'apostasie du clergé de Constantinople de l'Église de Rome, sa violation des institutions de l'Église orientale et ses vexations contre les chrétiens de ce rite ; seuls moyens praticables pour rétablir l'ordre dans l'Église orientale et arriver par là à l'union générale et à la restauration sociale de tous les chrétiens ; par **Jacques G. Pitzipios**, fondateur de la Société chrétienne orientale. Rome, imprimerie de la Propagande, 1855 in 8°. Première partie, p. XIV-144 ; Seconde et troisième partie, p. 150, quatrième partie, p. 88.

Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie; par l'éminent **Ghewond vardabad** arménien écrivain du huitième siècle; traduite par **Garabed V. Chahnazarian**, et enrichie de notes nombreuses. Paris, librairie de Ch. Meyruis et Compagnie, éditeurs, 1856, in 8° p. XV-164. ¹

Une Conférence sur l'histoire d'Arménie, ou la vérité vraie déclarée à propos de la brochure anonyme intitulée: „La Vérité sur le prince Léon d'Arménie-Lusignan“. Paris, Ernest Leroux, libraire-éditeur (Typographie Monis père et fils). 1879, in 8° p. 112.

Archag Tchobanian. *L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient*. Conférence faite le 9 mars 1897 à la salle de la Société de Géographie, sous la présidence de M. Anatole France, de l'Académie Française. Troisième édition. Paris, société du „Mercure de France“, 1897, in 12° p. 90.

Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie; par le **C-te de Cholet**, lieutenant au 76-e régiment d'infanterie. Ouvrage accompagné de gravures et d'une carte. Paris, librairie Plon, 1892, in 12° p. 394.

La Question arménienne. Appel aux gouvernements d'Europe. Paris, typographie Georges Chamérot, 1872, in 8° p. 86-(I). ²

Les Arméniens de Turquie. Rapport du Patriarche arménien de Constantinople à la Sublime Porte; traduit de l'arménien par **K. S. Achguerdt**. Paris, Ernest Leroux, éditeur (Imprimerie Laloux fils et Guillot), 1877, in 8° p. 67.

Le Christianisme en Turquie au XIX-e siècle, ou exposé de la réformation protestante s'accomplissant dans l'Eglise arménienne, par **Rév. H. G. O. Dwight**. Ouvrage traduit de l'anglais. Paris, Grassait, libraire-éditeur, 1855, in 12° p. 355.

L'Angleterre et la Russie à propos de la question arménienne: par M. **Éd. Engelhardt**, ancien ministre plénipotentiaire. Extrait de la „Revue de droit international“, tom XV, livraison 2. Bruxelles et Leipzig, librairie européenne C. Muquardt, in 8° p. 16.—Paris, le 27 février 1883.

La Romanie ou Moldo-Valachie. Rapports des peuples romans avec les Turcs. Extrait de la „Revue indépendante“, livraison der 25 janvier 1848. Paris, imprimerie de L. Martinet, 1848, in 8° p. 16.—Iscălit: **Saint-Martin**.

Protestation contre les listes électorales pour le Divan „ad-hoc“, adressée par les patriotes moldaves aux membres de la Commission internationale siégeant à Bucarest. Bruxelles, imprimerie de E. Guyot, 1857, in 16° p. 24. ³

¹ Cf.: *De l'introduction des Arméniens catholiques en Algérie*; par **V. A. Barbié du Bocage**, librairie d'Amyot, éditeur, 1855, in 8° p. 48.

² Cf. Bengesco, *Notice*, No. 1480.

³ Cf.: *Protestation des habitans de la Moldavie contre le mode d'application du firman pour la convocation des Divans „ad-hoc.“* Abstention générale des pétitionnaires, *f. l. n. d.* (Iași 1857) in 4° p. 12.

Apărută și în traducere romînă:

Protestația locuitorilor din Moldova în contra modului de aplicare a firmanului pentru convocarea divanurilor Ad-hoc-ă. Abținere generală a petizionariloră. f. l. n. d. (Iași, 1857), in 4° p. 12.

Voeux des paysans roumains. Bruxelles, imprimerie de E. Guyot, 1858 in 16° p. 12.—(Extrait de *l'Étoile du Danube*).

La Question du Danube. Étude critique par M. Éd. Engelhardt. Extrait de la „Revue de droit international“. Bruxelles et Leipzig, librairie européenne C. Muquardt, in 8° p. 16.—Paris, le 15 décembre 1882.

E. *Le Jeune et Divan Bey*. Comment on sauve un empire ou S. M. le Sultan Ghazi Abdül Hamid Khan II. Paris, Carré, 1893, in 8° p. 144. ¹

Étude historique sur la politique russe dans la question d'Orient; par F. Martens, professeur à l'Université de St.-Petersburg, membre de l'Institut de droit international. Extrait de la „Revue de droit international et de législation comparée“, t. IX, p. 49 sqq. Paris, 1877, in 8° p. 31.

J. Denais, *Les Turcs sont-ils fanatiques?* Paris 1896, 1 8° (*Nouvelle Revue*).

65. *Charte turque* ou organisation religieuse, civile et militaire de l'empire ottoman; suivie de quelques réflexions sur la guerre des Turcs contre les Grecs; par M. Grassi (*Allio*), officier supérieur, chevalier de la Légion d'honneur. Seconde édition. Paris, à la librairie d'Amboise Dupont et Co. 1826, 2 vol. in 8° p. 439, 468.

78. *Précis des dernières guerres des Russes contre les Turcs*, avec des considérations militaires et politiques; traduit de l'allemand du *Général Valentini*, par Eugène de La Coste. Paris, Schubart et Heideloff, ci-devant Ponthieu et C^{ie}, Firmin-Didot père et fils; Leipzig, Ponthieu, Michelsen et C^{ie}, 1828, in 8° p. VI-241 și 4 hărți ²

128. *Partage de la Turquie*; par I. B. M. [*arochetti*]. Troisième édition. Paris, chez tous les marchands des nouveautés, juin 1828, in 8° p. 72.

323. *De la situation de la Valachie sous l'administration d'Alexandru Ghika*, suivi de l'Adresse de l'Assemblée générale de Valachie. Troisième édition Bruxelles, 1842, in 8° p. XXII-25.—Iscălit J. A.

Ibid. Quatrième édition. Bruxelles, 1842, in 8° p. 25.

334. *La Russie en 1839*; par le *Marquis de Custine*. Seconde édition revue corrigée et augmentée. Paris, librairie d'Amyot, éditeur, 1843, 4 vol. in 12° p. VII-XXIV-392, 406, 400, 426. ³

364. *Moldavie. Michel Stourdza et son administration*. Bruxelles, C. G. Vogler, libraire-commissionnaire (Bruxelles H. Bourlard), 1846, in 16° p. 23.

370. *La Prineipauté de Valachie sous le hospodar Bibesco*; par B. A***

¹ Ap. Jastrow. *Jahresberichte der Geschichtswissenschaft*. Jhg. XVI (1894). Berlin, 1896, Abt. III, p. 265. No. 40.

² Cf.: *Valentini*. *Description of the seat of war in european Turkey*. Translated by *Montague Gore*. 3—d edit. London, Ridgwy, 1854, in 8° p. 44.

³ Cf.: *Ueber das Werk: „La Russie en 1839, par le Marquis de Custine“*; von N. Gretsck. Aus der Russischen übersetzt von W. von Kotzebue. Zweite verbesserte und vermehrte Auflage. Heidelberg, Druck und Verlag von Karl Groos, 1844, in 8° p. XVI-102.

Deuxième édition. Bruxelles, Wouters frères, imprimeurs-libraires, 1848, in 8° p. 192.

695, 1173. *Histoire de la guerre d'Orient*, par l'abbé **Mullois**, 5-e édition. Paris, Larémans, 1869, in 12° p. VI-435.

828, 1034, 1394. *Histoire du siège et de la prise de Sébastopol*, précédée d'une notice historique sur la Crimée et sur les causes et les principaux événements de la guerre d'Orient, par **J.-J.-E. Roy**. Nouvelle édition. Tours, Mame et C^o, 1862, in 12° p. 240—*Bibliothèque des Écoles chrétiennes*.

967: *La Turquie et ses différents peuples*; par **Henri Mathieu**. Histoire, géographie, statistique, mœurs, coutumes, langues, religions, gouvernement, justice, finances, commerce, instruction publique, littérature, sciences, beaux-arts, spectacles, industrie, armée de terre, marine, réformes. Deuxième édition. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur *f. d.*, 2 vol. in 16° p. XXIV-364, 396. ¹

1030. *La Question des Principautés devant l'Europe*. Exposé sommaire des faits accompagné de la collection complète des documents officiels, notes et circulaires diplomatiques, procès-verbaux, etc. depuis les Conférences de Vienne (1855), jusqu'à la clôture des Divans moldo-valaques (janvier 1858) avec une carte des Principautés d'après le tracé de la nouvelle frontière; par M. **Ubicini**, auteur des „Principautés Roumaines“; de „la Question d'Orient devant l'Europe“, etc. Deuxième édition. Paris, E. Dentu, libraire-éditeur, 1858, in 12° p. IV-412.

1396. *La Succession au trône de Turquie*; dissertation par M. **Benoit Brunswik**, auteur des „Études pratiques sur la question d'Orient“. Paris, Amyot éditeur, 1872, in 8° p. 48.—Deuxième édition, in 8° p. VIII-96-IV.

1618. *C-te de Kératry, Mourad V, prince, sultan, prisonnier d'état*, d'après des témoins de sa vie. Ouvrage orné d'un magnifique portrait sur acier et d'un autographe de Mourad V. Troisième édition. Paris, E. Dentu, éditeur, 1878, in 8° p. 344. ²

1750. *La Save, le Danube et le Balkan*. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares; par M. **L. Leger**, professeur au Collège de France, à l'École supérieure de guerre et à l'École des sciences politiques. Deuxième édition. Paris, librairie Plon, 1889, in 12° p. X-279.

1807. *Le Général Skobelev*; par **Madame Adam (Juliette Lamber)**; accompagné d'un portrait du général dessiné par Georges Roux. Cinquième édition. Paris, Nouvelle Revue, 1886, in 8° p. 55.

1840. *A travers l'Orient et l'Occident*; par **Topchi**. Récit de huit années de voyages en Espagne, Portugal, Grèce, Monténégro, Turquie, Bulgarie, Roumanie, Serbie, Hongrie, Autriche, Russie, Finlande, Suède, etc. etc. St. Pétersbourg, imprimerie Trenké et Fusnot, 1883, in 8° VIII-185. ³

¹ T. II, p. 375-384: *Principautés Danubiennes*.

² In appendice, p. 326-335: Lettre sur la Roumanie à la veille de la déclaration de guerre (Bucharest, 23 avril 1877).

³ p. 85-102: *La Roumanie*.

1946. *Gaston Deschamps. La Grèce d'aujourd'hui.* Nouvelle édition revue et augmentée. Paris, Armand Colin et Cie, éditeurs, 1897, in 12° p. 408.
1976. *La Turquie et l'hellénisme contemporain*; par *Victor Bérard.* La Macédoine : Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes. Ouvrage couronné par l'Académie française. Quatrième édition. Paris, Félix Alcan, éditeur, 1897, in 12° p. IX-352.— *Bibliothèque d'histoire contemporaine.*
2078. *Louis XV et Élisabeth de Russie.* Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième siècle, d'après les archives du Ministère des affaires étrangères; par *Albert Vandal.* Paris, E. Plon et Cie, imprimeurs-éditeurs, 1882, in 8° p. XV-446.

